

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної
безпеки

Кафедра історії ім. проф. М.П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра на тему:

**«КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ТА БЛАГОДІЙНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ
(КІН. ХVІІІ - ПОЧ. ХХ СТ.)»**

Виконала:

студентка 2 курсу, групи МІ-21
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»

Углік Антоніна Юріївна

Керівник – доктор історичних наук,
професор Трофимович Володимир Васильович

Рецензент - _____

Робота допущена до захисту
(протокол № __ засідання кафедри історії від _____ 2023
року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острого, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ.....	9
1.1 Соціально-економічний розвиток РКЦ на Волині кінець ХVІІІ- початок ХІХ ст. 9	
1.2. РКЦ в умовах самодержавної політики царату наприкінці ХVІІІ – у другій половині ХІХ ст.....	15
1.3. Міжконфесійній діалог та співпраця з іншими релігійними спільнотами на Волині у ХІХ – початок ХХ ст.....	24
РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ОСЕРЕДКІВ НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	36
2.1. Освітні заклади РКЦ на Волині	36
2.2. Набутки культурно-освітньої праці римо-католицьких осередків на Волині	43
2.3 Репресивна політика російської влади щодо католицьких освітніх закладів.....	50
РОЗДІЛ 3. БЛАГОДІЙНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РКЦ НА ВОЛИНІ ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ- ПОЧАТОК ХХ СТ.	59
3.1 Роль РКЦ у підтримці бідних та нужденних.....	59
3.2 Добродійна діяльність РКЦ у відродженні польської освіти на Волині	65
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	77
ДОДАТКИ.....	87

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАРО - Державний архів Рівненської області

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

РКЦ – Римо-католицька церква

РКБТ- Римо-католицьке благодійне товариство

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Культурно-освітня та благодійницька діяльність Римо-католицької церкви (РКЦ) на Волині від кінця XVIII до початку XX століття відіграла значущу роль у формуванні і розвитку суспільства та культури регіону. Цей період відзначається історичними трансформаціями, змінами у соціально-економічній структурі та перехідним періодом в історії Волині. РКЦ виявила велике завдання не лише в сфері релігійної служби, але й у реалізації освітньо-культурних та благодійницьких ініціатив. Актуальність даної теми полягає у розкритті внеску РКЦ у формування освітньо-культурного простору Волині, взаємозв'язку церковної діяльності з соціокультурним розвитком регіону. Вивчення цього аспекту історії сприятиме розумінню ролі церковних інститутів у становленні освіти та культури в умовах соціокультурних змін. Вочевидь історія церковних конфесій в Україні є невід'ємною складовою історії України у цілому. Вона так само дотична до соціальних, економічних, політичних, культурних та етнонаціональних проблем, що вирішуються сучасними науковцями. У цьому контексті, виникає науковий інтерес до вивчення становища та розвитку цієї конфесії на території Волині кінця XVIII – початку XX ст.

Історія вивчення теми. З відновленням незалежності України у вітчизняній науці з'являються дослідження основною ідеєю яких є якнайповніше дослідити історію церкви та звільнити історичну науку від монополії однієї ідеології. Наявні дослідження, присвячені як загальній характеристиці РКЦ на території Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття, так і окремим аспектам її діяльності. Серед узагальнюючих праць у яких, так чи інакше, висвітлювалась діяльність РКЦ можна виокремити роботу О. Крижанівського, С. Плохія, які здійснили спробу узагальнити церковно-релігійне життя в Україні з середини XV до середини XIX ст. Серед провідних досліджень діяльності РКЦ на території Волині слід вказати монографію О. Баковецької «Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII – XIX ст.».

Фундаментальною є робота О. Буравського «Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)». Шляхом залучення до роботи широкого кола джерел, зокрема статистичних, автор надає інформацію про загальну чисельність духовенства та вірян, кількість римо-католицьких монастирів, які були на думку історика, важливими культурно-освітніми осередками.

У дисертації Г. Махоріна відображено добродійну діяльність державних структур, громадських організацій, приватних осіб, а також фрагментарно римо-католицького кліру на Волині в 1793-1917 рр. У монографії Н. Сейко висвітлено добродійну діяльність польської національної меншини, епізодично римо-католицьких священиків у сфері освіти. Зміни у адміністративно-територіальному устрої РКЦ в Російській імперії XVIII – початку XX ст., етапи та методи секуляризаційної політики імперської влади, юридичний статус, діяльність окремих церковних представників духовенства були предметом дослідження І. Шостак. І. Баляс (Сторожук) у науковому дослідженні «Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804 – 1905 рр.» один із розділів присвятила питанню протидії римо-католицького духовенства суспільно-політичній системі імперії на Волині.

Значним внеском у історіографію досліджуваного питання є публікації С. Жилюка та Б. Бойка, які аналізують релігійну політику царизму на Волині протягом 1793 – 1917 рр. Піарським школам присвячені праці Руслани Шеретюк та Надії Стоколос.

З-поміж закордонних науковців, чиї праці допомогли у вивченні теми, слід відзначити Даніеля Бовуа – француза, що є фахівцем з історії України та Польщі. Кілька монографій Д. Бовуа присвячено проблемі українсько-польських відносин. В монографії «Шляхтич, кріпак, ревізор» автор у одному з підрозділів, в контексті взаємин шляхти та царату розглядав проблему ліквідації римо-католицьких монастирів та навчальних закладів при них.

Найбільше робіт, присвячених історії римо-католицьких осередків, належало відомому краєзнавцю та педагогу Яну Мареку Гіжицькому, який зазвичай підписував їх псевдонімом «Волиняк». В 1999 році у Польщі вийшла фундаментальна праця Пьотра Павела Гаха про чоловічі ордени на теренах колишньої Речі Посполитої у 1772–1914 рр., де автор у першу чергу робив акцент на душпастирській роботі ченців. Польський дослідник Лешек Заштовт є автором відомої роботи про шкільництво на колишніх східних землях Речі Посполитої після ліквідації Віленського навчального округу. В ній він дав огляд функціонування освітніх закладів до 1830 р. Яцек Тарашкевич у своїх роботах висвітлив освітню діяльність ордену піарів.

Метою кваліфікаційної роботи є систематизація та аналіз культурно-освітньої та благодійницької діяльності РКЦ на Волині. Дослідження спрямоване на виявлення впливу церковної діяльності на розвиток освіти та культури, формування національної ідентичності та допомогу соціально вразливим групам через благодійні ініціативи.

Реалізації мети сприятиме розв'язання наступних **завдань**:

- дослідити соціокультурний контекст та історичні умови, що визначали діяльність РКЦ на Волині протягом досліджуваного періоду;
- охарактеризувати соціально-економічне становище РКЦ;
- з'ясувати особливості протистояння між РКЦ та російським самодержавством на Волині;
- визначити роль та значення римо-католицьких освітніх закладів та їх вплив на формування інтелектуального розвитку суспільства;
- проаналізувати благодійницьку діяльність РКЦ, та її основні напрямки.

Об'єктом дослідження виступає РКЦ на Волині в кін. XVIII – поч. XX ст.

Предметом дослідження є культурно-освітня та благодійницька діяльність РКЦ в окреслений період.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця XVIII – початок XX ст. Нижня межа 1793 рік, коли після другого поділу Польщі в складі Російської імперії опинилася частина Східної Волині, а в 1795 році, після третього поділу, – до Росії відійшла вся Західна Волинь. Завершується досліджуваний період 1914 р., коли культурний розвиток цього регіону був перерваний Першою світовою війною.

Географічні межі дослідження – територія історичного регіону Волинь, за сучасним адміністративним поділом – це територія Волинської, Рівненської, західної частини Житомирської обл., північної частини Тернопільської і Хмельницької областей.

Джерельна база дослідження представлена опублікованими збірниками юридичних актів, які можна віднести до нормативної підгрупи документальних джерел, як «Повне зібрання законів Російської імперії». Цей корпус актів, що видавався протягом 1830–1884 рр., містить укази, положення та інші юридичні документи, які дозволяють охарактеризувати юридичне становище тієї чи іншої релігійної спільноти регіону впродовж 1793–1830 рр. Для вивчення питання репресивної політики російського самодержавства значна кількість законодавчих актів, які видавалися урядом міститься у опублікованій збірці Варадінова М. В. «Історія міністерства внутрішніх справ 1858—1863»).

Значна кількість виконавчих документів стосовно діяльності місцевої влади та практичної реалізації нею конфесійної політики Російської імперії міститься у Державному архіві Рівненської області, де відображено важливі аспекти досліджуваної теми. Особливості господарського життя в маєтках римо-католицького духовенства відображено в низці документів Архива Юго-Западной России (Акты относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России в 8 Ч. 35 т. Ч. 1. Т. 1).

Зокрема, матеріали про історію церковної благодійності знаходяться в «Волинських єпархіальних відомостях». Зокрема, це відомості про благодійну діяльність священиків, прихожан, різноманітних товариств, братств і піклувань у справі допомоги бідним, церквам, навчальним закладам. Також у

«Єпархіальних відомостях» міститься інформація про міжконфесійні стосунки на Волині.

Структура. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1. СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ XVIII - ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

1.1 Соціально-економічний розвиток РКЦ на Волині кінець XVIII-початок XIX ст.

Римо-католицька церква на Волині отримавши королівські, магнатські та шляхетські дарування, загарбавши селянські наділи, перетворилась у великого землевласника. У цей період найпоширенішою формою організації господарств римо-католицького духовенства був маєток, який становив поєднання села й власного господарства (двору, фільварку) з полями та угіддями.

Особливістю соціально-економічного розвитку РКЦ наприкінці XVIII ст. було те, що в маєтках духовенства дедалі більше використовувалась наймана праця сезонних сільськогосподарських робітників. У Кременецькому римо-католицькому монастирі в травні 1799 р. працювало 13 сільськогосподарських робітників з оплатою 1601 злотого за місяць. Вони обробляли монастирські поля: висівали жито, пшеницю, овес, ячмінь, просо, гречку тощо¹.

У володіннях РКЦ також перебувала велика кількість озер і ставків, адже риба була одним із найважливіших компонентів трапези, яку споживали щоденно та в дні посту. Лише в Купечівському деканаті Володимирської єпископії в 1793 р. було 11 озер².

Найбільші прибутки наприкінці XVIII ст. РКЦ отримувала від тих маєтків, де існували фільваркові господарства, які були основною формою організації виробництва сільськогосподарської продукції. Улаштування нового фільварку вимагало додаткових селянських робіт. Виконуючи повинності у фільварку, церковні селяни були змушені брати участь у спорудженні господарських

¹ Архив Юго- Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал губернаторстве в 8 Ч. 35 т. Ч. 1 Т. 1. Акты, относящийся к истории православной церкви в Юго- Западной России. Киев, 1859. С.374

² Там само С. 376

будівель і житла, забезпечити новий фільварок угіддями. Це досягалося розчисткою пустирів, осушуванням ґрунтів. Наприклад, візита Ковельського парафіяльного костелу (Волинська губернія) містить дані про осушення боліт, унаслідок чого площа орної землі фільварку збільшилась на 25 корців висіву в три зміни³.

Щодо зернової десятини, то ще в часи Речі Посполитої вона була найзначнішим доходом. Католицький єпископат домігся права на десятину в XIII ст., а на початку XV ст. у Польщі цей збір почали стягувати з прихожан і костели. Проте правобережне римо-католицьке духовенство перетворило цю повинність у систему лише в XVII - XVIII ст.⁴.

У 1775 р. на сеймі шляхта ухвалила, щоб надалі поміщики давали римо-католицькому кліру грошовий еквівалент зернової десятини. Однак і після цього більшість костелів брала десятину у натуральній формі⁵. Наприклад, у Волинській губернії на початку XIX ст. римо-католицьке духовенство отримувало від власників маєтків хлібну, снопову та грошову десятину. Варто зазначити, що вона збиралась також і на користь православних та уніатських священиків⁶.

У першій половині XIX ст. снопову десятину переводили у грошовий еквівалент. Із рапорту Кременецького декана ксьондза Мариновського до Луцько - Житомирської римо-католицької духовної консисторії за 1848 р. дізнаємося, що з маєтку (с. Старе Кокорове), який належав поміщику графу Альфреду Потоцькому, снопову десятину (12 кіп і 30 снопів жита, вівса, гречки) було продано на публічному торзі мешканцю містечка Старого Вишневеця, а виручені з продажу збіжжя 10 крб, 60 коп. сріблом передано Кременецькому

³ Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст – першій половині XIX ст. Київ, 1994. С. 48

⁴ Крижанівський, О. П., Плохій М. С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. Кн. 3 : Кінець XVI - середина XIX століття Київ. 1994. С.171-172.

⁵ Крижанівський, О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) Київ. Вища школа, 1991. С. 42

⁶ Буравський О.А. Соціально-економічне становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2009. Вип. 15. С. 46

францисканському монастирю⁷.

Варто зазначити, що прибутки римо-католицьких священників збільшувались і від орендованої церковної землі. 6 листопада 1851 р. настоятель Любарського домініканського монастиря отримав дозвіл від Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії на здачу в оренду приватним особам необроблену монастирську землю⁸.

У першій половині XIX ст. на Правобережній Україні римо-католицькі священники надавали частину своєї землі в користування селянам, отримуючи від них прибутки у формі відробіткової ренти. У Волинській губернії в 1839 р. римо-католицьким костелам і монастирям належало 7859 селян; із них у Луцькому повіті – 916, Володимирському – 1355, Кременецькому – 87, Дубенському – 1042, Овруцькому – 645, Старокостянтинівському – 17, Ковельському – 520, Рівненському – 808, Заславському – 537, Острозькому – 980, Новоград-Волинському – 359, Житомирському – 993.⁹

Нагромадження церквою значних грошових сум уможливлювало впровадження такого виду економічної діяльності, як лихварство. Сприяло розвитку лихварства й те, що правобережне римо-католицьке духовенство, на відміну від шляхти, мало вільні кошти. Воно позичало грошові суми поміщикам, господарства яких в умовах збереження напівнатуральної економіки не могли обійтися без кредитів. Серед грошових операцій у цей період набув поширення так званий «відеркаф», коли значна грошова сума позичалася на невизначений час із умовою щорічної виплати встановленого відсотку від неї («прокорму» або «чиншу»), надходження якого забезпечувалося прибутками з маєтку. У разі порушення боржником угоди маєток також ставав власністю «займодавця». Наприклад, Луцький домініканський монастир отримав 200 злотих відеркафа від княгині Ярославської, а від воєводи брацлавського – 140 злотих¹⁰.

⁷ Там само. С.47

⁸ Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII– початок XX ст.) Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. С. 195

⁹ Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Київ: 1994. С. 127

¹⁰ Там само. С. 129

Характеризуючи ринкові відносини першої половини ХІХ ст. потрібно відзначити, що селяни церковних маєтків своєю працею забезпечували не лише виробництво сільськогосподарської продукції та ремісничих виробів, але й збут: усе, призначене для продажу з фільварку вони вантажили, розвантажували, перевозили своїм тяглом. Значну їх частину адміністрація маєтків римо-католицького духовенства пускала на продаж, оскільки ці господарства поступово втягувалися в загальний процес поживлення товарно-грошових відносин. Одним із проявів цього було поширення різних форм найму, хоча в церковних маєтках ці відносини мали в низці випадків напівкріпосницькі риси¹¹.

Траплялося, що кріпаки, протестуючи проти феодальних повинностей, залишали церковні маєтки, ішли на заробітки в міста. Однак римо-католицьке духовенство намагалося перешкоджати таким вольностям селян. Наприклад, 2 листопада 1849 р. візитатор монастирів Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії повідомив Рівненському земському справнику, що він прибув у м. Степань для вирішення справи вольностей селян¹².

Варто зазначити, що гуральництво гальмувало перебудову структури посівних площ на користь технічних культур, а також розвиток на Правобережній Україні цукрової промисловості. Тому указом імператора Олександра І від 29 вересня 1810 р. римо-католицькому духовенству заборонялося варити пиво й горілку для власних потреб. Наприклад, луцький городничий подав до консисторії звернення про необхідність заборонити Луцькому бернардинському кляштору варити пиво¹³. Потрібно визнати й той факт, що уряд вбачав у римо-католицькому духовенстві серйозного конкурента в реалізації спиртних напоїв, торгівля якими приносила значний прибуток державним відкупам, тобто крамницям. Отримувати прибутки прагнули й римо-католицькі священики. Наприклад, Младзяновський почав боротьбу проти будівництва крамниці поблизу його корчми. У листі Ковельського земського

¹¹ Stecki J. Łuck starożytny i dzisiejszy. Monografia historyczna. Kraków: 1876. S. 189

¹² ДАРО. Ф. 379. Оп.1. Спр. 1а. Арк. 1-2

¹³ Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні...С. 200

суду зазначено, що за наказом пробоща корчемна горілка продавалася у великій кількості, що надзвичайно зменшувало казенний відкуп. Тому на захист питейного дому було відправлено чиновника для вилучення корчемних напоїв у будинку ксьондза, у якому селяни с. Вулька гнали горілку¹⁴.

Костели, отримуючи населені маєтки вотчинників, не мали права відкривати в них шинки й здійснювати продаж напоїв. 30 червня 1845р. до Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії надійшов рапорт від луцького декана Ю. Хорошинського. У ньому зазначено, що священники дієцезії не збирають корчемної оренди¹⁵.

Натомість було дозволено, щоб селяни, які мешкали в цих маєтках, належали до загальної корчемної оренди вотчинника, який надавав би священнику відповідну винагороду. Річну корчемну орендну плату отримували від власників маєтків Волинської губернії, зокрема Горохівський костел – 45 крб. сріблом, Порицький костел – 60 крб. сріблом; у Ковельському деканаті до Любомльського костелу від графа Браницького надійшло 75 крб. сріблом. Із відомості про нерухомі маєтки римо-католицького духовенства у Волинській губернії за 1839 р. дізнаємося, що Житомирський бернардинський монастир володів 24 дерев'яними й 10 кам'яними торговими лавками, цегляним і пивоварним заводами, млином. Від земельних ділянок і будівель, які здавалися переважно в оренду, монастир отримував 1 тис. крб. річного прибутку. У 1842 р. Житомирський кафедральний костел із маєтків у Васильківському повіті мав 1050 крб. сріблом річного прибутку. Йому належав також і пивоварний завод¹⁶.

Римо-католицьке духовенство продавало селянам в основному продукцію, вироблену в своїх маєтках, а для власного споживання закуповувало із-за кордону. Наприклад у льохах Луцького римо-католицького єпископа Каспера Цецішовського (1832 р.) зберігалися дві бочки угорського, 90 пляшок

¹⁴ Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – першої половини XIX ст. Київ. : Вища школа 1991. С. 78

¹⁵ Буравський О.А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 207

¹⁶ Там само. С. 212

шампанського, 28 пляшок бордо, люнеля та інших дорогих вин¹⁷.

Чималі прибутки римо-католицьким священикам приносили свічкові заводи. Воскобійна до передачі її в казну (1832 р.) діяла у Старокостянтинівському повіті при Теофіопільському тринітарському монастирі. У містах римо-католицьке духовенство активно займалося крамничою торгівлею, нерідко здавало свої крамниці в оренду купцям. У 1832 р. Житомирський кафедральний костел від здачі в оренду будинків і магазинів отримував 1463 злотих¹⁸.

У першій чверті XIX ст. правобережне римо-католицьке духовенство продовжувало активно нарощувати свій лихварський капітал. Проте, вже в другій половині чверті XIX ст. лихварська діяльність РКЦ помітно скоротилася, оскільки російський уряд зобов'язав духовенство вкладати вільні кошти (прибутки від торгівлі церковними свічками й іншими предметами культу) у державний банк¹⁹.

Потрібно зазначити, що частина доходу надходила до монастирських кас від селян нецерковних маєтків і католицького дворянства, яке давало щедрі пожертви духівництву. Із відомості про фондуші білого римо-католицького духовенства за 1831 р. дізнаємося, що князь Сангушко на потреби Житомирського капітулу пожертвував 395 кріпосних селян, земельні ділянки (221 волюки та 5 моргів), а також 4870 крб. сріблом на молитви та служби Божі. 19 жовтня 1814 р. Троянівський римо-католицький приходській церкві Житомирського повіту за духовним заповітом поміщика Івана Каленського надійшло 1,5 тис. крб. сріблом²⁰.

Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на Волині будівництво монастирів, костелів, супроводжувалося збільшенням церковного землеволодіння, яке формувалося за рахунок дарувань польських королів, магнатів і шляхти. Формою організації господарств римо-католицького

¹⁷ Зінченко А. Л. Зазнач. праця. С.97

¹⁸ Там само. С. 103

¹⁹ Никольский Н. М. История русской церкви. 3-е изд. Москва. 1983. С. 408

²⁰ Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 212

духовенства був маєток, зокрема фільварок, від якого РКЦ отримувала значні доходи. У маєтках використовувалась праця сезонних сільськогосподарських робітників. Характерною особливістю відносин у маєтках римо-католицького духовенства в регіоні була передача римо-католицьким духовенством частини своєї землі в користування селянам з метою отримання від них прибутків у формі відробіткової ренти.

Значний прибуток складала зернова та снопова десятина, яка пізніше у першій половині XIX ст. була переведена в грошовий еквівалент. На внутрішньому ринку знаходила збут продукція з церковних озер. Стабільними були надходження до монастирських скарбниць від торгівлі худобою, птицею, овочами, спиртними напоями. Значні прибутки римо-католицьке духовенство отримувало від надання в оренду ставків, млинів, корчем тощо. Чималі прибутки приносили свічкові заводи, також лихварство складало вагомий відсоток капіталу римо-католицьких священиків та щедрі пожертвування католицького дворянства для церкви.

1.2. РКЦ в умовах самодержавної політики царату наприкінці XVIII – у другій половині XIX ст.

Після другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Польщі до Росії відійшли: Правобережна Україна, Західна Волинь і Західна Білорусь. Російське самодержавство взяло курс на посилення державного контролю над церковним життям і на послаблення пропольських та католицьких впливів в регіоні. Провівши адміністративну реформу та поділивши українські землі на Київську, Подільську та Волинську губернії, царизм розпочав поширення в регіоні Російської православної церкви. Згідно з указом від 24 квітня 1793 р. на Правобережжі була заснована перша православна єпархія – Мінсько-Ізяславсько-Брацлавська, у якій налічувалось 329 церков. Очолив її тільки звільнений з польської в'язниці єпископ Віктор Садковський.²¹

²¹ Церковно-адміністративні зміни на Правобережжі в XIX ст. URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/istoriia/192-book192/2213-title2675>

Уряд прагнув жорстоко контролювати як православне, так і римо-католицьке й уніатське духовенство на приєднаних землях, а також вилучити більшість мирян із під духовної влади римської курії. Від початку існування Уніатської церкви в складі Російської імперії, царська влада ініціювала навернення уніатів у православ'я, які становили найбільший відсоток католиків на приєднаних до імперії землях.

Справу ліквідації унії розпочала здійснювати Катерина II. Імператриця обіцяла, що не утискуватиме католиків ні латинського, ні грецького обрядів. У договорі укладеному у Гродно (1793 р.) Катерина II від свого імені та своїх наступників на троні підтвердила, що «на вічні часи католикам двох обрядів будуть гарантовані привілеї, маєтки, церкви», що «ніколи не буде застосована верховна царська влада для порушення прав католицького віровизнання двох обрядів» у землях, які відійшли до Росії²². Проте в тому ж році цариця розпорядилася заснувати «Місійне товариство», яке мало розпочати акцію «возз'єднання уніатів з Православною церквою». Товариство очолив вже згаданий єпископ Віктор Садковський. На утримання православних місіонерів із державної скарбниці щороку виділялося 20 тис. крб. Для успішного проведення місійної діяльності серед уніатів Садковському було дозволено залучати військові загони. У 1794 р. він оприлюднив пастирське послання «До духовенства і руського народу» із закликом до уніатів повернутися в православ'я, у якому зазначалося, що насильне впровадження унії повинне закінчитися возз'єднанням із православ'ям.²³

Вагомими чинниками, як зазначає В. Денисюк, що загалом визначали ситуацію на Волині, були: діяльність католицької церкви й прокатолицькі погляди польської шляхти, яка домінувала на Волині, з одного боку, та національно-культурна політика російського уряду – з іншого, що мала своє ідейне начало. Російська влада використовувала польсько-українські конфлікти

²² Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : монографія. Рівне : 2003. С. 23

²³ Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793–1917). Житомир : Журфонд, 1996. С.79

для зміцнення своєї присутності на Правобережній Україні, однак, вона ж і сприяла визволенню українських селян православного віросповідання від католиків, які експлуатували їх²⁴.

Польський дослідник історії волинського регіону другої половини XIX – початку XX ст. Ян Гіжицький (псевдонім Волиняк) зазначав, що домінуючим віросповіданням на Правобережжі наприкінці XVIII ст. залишалося православ'я. На прикладі Старокостянтинівського повіту він констатував, що після третього поділу Речі Посполитої більшість віруючих повернулися до православ'я. Після 1795 р. у повіті, за його підрахунками, із уніатства в православ'я перейшло 34,5 тис. парафіян (82,3%).²⁵

Особливо гостро постало питання про передачу церковних маєтків від РКЦ Православній. Статус маєтків римо-католицького духовенства в західних губерніях Російської імперії було визначено в «Регламенті для церков і монастирів католицького віровизнання в Російській імперії» (від 3 листопада 1798 р.) згідно з яким «села, фільварки, землі, ліси, городи, сінокоси, озера й інші угіддя заборонено монастирям продавати, дарувати, вимінювати і від них відбирати без особливого монаршого дозволу». Однак на Правобережній Україні місцеві чиновники намагалися використати земельні угіддя римо-католицьких монастирів з користю для себе, фактично привласнюючи їх. 12 березня 1808 р. волинський губернатор надіслав клопотання міністрові внутрішніх справ, у якому зазначав, що ченці кляштора бернардинів у Житомирі не отримували вигоди від землі, бо лише незначна її частина засівалася²⁶. Він просив дозволу передати землю під будівництво. 20 квітня 1808 р. митрополит Римо-католицької церкви в Росії С. Сестренцевич надіслав запит міністру внутрішніх справ, у якій указував, що Регламентом визначено: земельні угіддя заборонено відбирати в монастирів без особливого монаршого дозволу. Проте вже 12 серпня

²⁴ Денисюк В. І. Утвердження православ'я як засіб зміцнення позицій російської влади на Волині у 20–30-х рр. XIX ст. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. № 1: Історичні науки. С. 24

²⁵ Giżycki J. Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi. Kraków, 1918; Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej. Cz. 2. Kraków, 1923. S. 66

²⁶ Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині... С.98

1808 р. згідно з указом імператора Римо-католицька духовна колегія в Санкт-Петербурзі постановила передати під будівництво землю, що не оброблялася й не давала ніякої користі монастирю. Власників будинків зобов'язували постачати до монастиря лише віск, сало та вино для потреб Святої Літургії²⁷.

Відібрані в католицького духовенства маєтки уряд подарував дворянству або включив в систему державної оренди. Так майже всі села Фастівського ключа дісталися в оренду місцевим євреям²⁸. У першій третині ХІХ ст. римо-католицьке духовенство, зважаючи на ліберальну політику імператора Олександра І, почало домагатися від уряду повернення конфіскованих земельних володінь. Зокрема Луцько-житомирському єпископу Цецішовському 31 травня 1824 р. було повернуто у Васильківському повіті Київської губернії маєток – Фастівський ключ. У 1831 р. цей маєток перейшов у володіння його наступника – Пивницькому²⁹.

Російський уряд не бажав проводити остаточної секуляризації земель церкви тому, що не хотів загострювати конфлікт з шляхтою, яка перебувала в тісному політичному союзі римо-католицьким духовенством. Самодержавство бажало мати духовенство за надійного союзника на новоприєднаних землях. Тому до середини 20-х рр. ХІХ ст. російські можновладці повернули римо-католицькому духовенству чимало раніше відібраних маєтків. Але згодом, за правління Миколи І позиції самодержавства в новопридбаних територіях зміцнювались, посилювався тиск на римо-католицьку церкву. У 1827 році розроблено проєкт переводу уніатів у православ'я підписаний міністром народної освіти і головою департаменту інших вірувань. Слідом за цим приймається ряд заходів, направлених на примусове закриття уніатської церкви і переводу її кліру у православ'я. 3 квітня 1834 року вийшла постанова про заборону греко-уніатському духовенству служити в римо-католицьких

²⁷ Там. само. С.99

²⁸ Криськов А. А. Державна земельна власність в Подільській губернії (1793- 1820 –і) Київ, 2004. С. 117

²⁹ Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 210

церквах³⁰. 1 січня 1837 року справи по греко-уніатській церкві були передані з міністерства внутрішніх справ до обер-прокурора Святішого Синоду³¹. Мета указу – поживлення заходів, по так би мовити, поверненню уніатів до їх лона – східної церкви. Уніатські церкви активно забезпечувались книгами московського друку, відновлювались іконостаси, а елементи запозичені у християнської церкви західного обряду нещадно викорінювались. Заборонили дзвонити в дзвіночки під час служіння, знищили бокові престоли та органи, як непотрібні. Цими рішеннями, влада намагалась віддалити уніатів від римо-католицької церкви, розірвати будь-який зв'язок між конфесіями.

Варто зазначити, що на Правобережжі в першій третині XIX ст. почав слабнути політичний союз римо-католицького духовенства з шляхтою. В умовах розвитку товарного виробництва церква стала небажаним економічним конкурентом дворян. Якщо у XVIII ст. шляхта в умовах наростання антифеодальної та національно-визвольної боротьби не могла обійтися без підтримки з боку римо-католицького духовенства й тому мусила йти на поступки церкві, то в першій третині XIX ст. на сторожі її соціально-економічного панування вже став поліційно-бюрократичний апарат Російської імперії. Шляхта почала ігнорувати сплату церковної десятини й відсотків із фондів. Наприклад, зернову десятину відмовився давати летичівським домініканцям граф Морков³².

У цей період стосунки між шляхтою і римо-католицьким духовенством на Правобережній Україні погіршилися настільки, що шляхта почала вимагати передачу їй в орендне володіння церковних земель³³. Все це зрештою й створило сприятливий соціальний ґрунт для секуляризації церковного володіння в регіоні.

Польське повстання 1830-1831 рр. прискорило проведення російським урядом секуляризаційної реформи, якій передувала серія репресивних заходів.

³⁰ Варадинов Н.В. История Министерства внутренних дел. Ч 3., кн. 2., Санкт-Петербург, 1861. С.237

³¹ Там само. С. 238

³² Крижанівський, О. П. Значч. праця. С. 92-93

³³ Зинченко, А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в Западных губерниях Российской империи. *Исторические записки*. Москва. : Наука, 1985. № 112. С. 103

Першим кроком стало закриття в Західному краї 191 римо-католицького монастиря з 305 раніше діючих. Майже третина з них (61) припадала на Правобережжя. Державна казна поповнилась тоді монастирськими капіталами на суму 1,1 млн. крб.³⁴

Із відомості, складеної Волинською казенною палатою від 24 березня 1833 р, дізнаємося, що на Правобережжі, зокрема у Волинській губернії, у державну казну надійшли маєтки таких римо-католицьких монастирів: Чуднівського бернардинського, Ушомирського та Топорищанського кармелітських, Івницького францисканського, Коднянського августинського (Житомирський повіт); Чарторійського домініканського (Луцький повіт); Затурінського та Радзіховського августинських, Хмелінського кармелітського, Дружкопільського францисканського (Володимирський повіт); Козинського та Тарговицького домініканських, Варковицького бернардинського, Берестецького тринітарського, Дорогостайського кармелітського (Дубенський повіт); Корецького францисканського, Берездовського маріанського (Новоград-Волинський повіт); Невірківського домініканського, Кустишівського бернардинського (Рівненський повіт); Острозького капуцинського, Аннопільського кармелітського (Острозький повіт) та інші. Потрібно зазначити, що маєтки обслуговували 1866 селян, а річний прибуток монастирів становив 9464 крб. сріблом³⁵.

У липні 1830 року, згідно із положенням комітету міністрів, вжито заходів, направлених на заборону самовільних відлучок римо-католицького духівництва зі своїх приходів³⁶. В цьому ж році вкотре заборонено католицьким священикам проводити агітацію серед людей православного віросповідання³⁷. Під агітацією розуміли будь-яке спілкування служителів церкви з людьми не католицького віросповідання.

Одним з найдієвіших механізмів тиску на РКЦ можна вважати заходи з

³⁴ Буравський О. А . Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 169

³⁵ Там само. С. 170

³⁶ Варадинов Н.В. Зазнач. праця. С. 249-253

³⁷ Там само. С. 253

обмеження фінансової самостійності конфесії. В 1839 році розпочався процес конфіскації маєтків в новопридбаних губерніях, що належали РКЦ. У такий спосіб влада ліквідувала джерело доходів конфесії. В 1841 році всі конфісковані землі були передані на баланс міністерства державного майна³⁸. Це змусило римо-католицьких священиків шукати інші джерела прибутків, зокрема, здавати костьольні земельні ділянки в оренду. Все нерухоме майно і капітали католиків були передані у розпорядження державної скарбниці. З цього часу на її утриманні перебував весь штат костьолів – оклад католицького священика становив від 280 до 400 руб. на рік. Все це свідчило про бажання російських владних структур перетворити духовенство цієї конфесії на вірних владі державних службовців, які б повністю залежали від свого грошового утримання³⁹.

Ще більш особливої гостроти взаємини влади та РКЦ набрали внаслідок польського повстання 1863 – 1864 років. Імперська влада розпочала новий етап поступового нищення РКЦ через опрацювання та русифікацію. При цьому реальні наміри влада приховувала під заявами про релігійну свободу в імперії і захист прав представників усіх конфесій⁴⁰.

Насамперед у середині 60-х рр. XIX ст. було ліквідовано Кам'янецьку єпархію РКЦ, а її парафіян включено до складу Луцько-Житомирської дієцезії, закрито Кам'янецьку католицьку духовну семінарію. Ця ж доля спіткала й Житомирську духовну семінарію РКЦ у 1876 р. Цими заходами російська влада прагнула поставити РКЦ у залежність від влади⁴¹.

Після 1863 р. царська влада вдалась до депортації непокірних служителів римо-католицької церкви. Так, у 1866 р. був висланий до Сімферополя єпископ

³⁸ Там само. С. 650-651

³⁹ Буравський О.А. Соціально-економічне становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2009. Вип. 15. С. 47

⁴⁰ Баковецька О.О. Римо-католицька церква України в умовах загострення революційної ситуації в Російській імперії в 60-х роках XIX століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Миколаїв: 2012. Вип. 33. С. 86-87

⁴¹ Буравський О.А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в другій половині XIX ст. *Українське релігієзнавство* 2010. С. 64

Кам'янець-Подільської єпархії А. Фіялковський, у 1876 р. у Сибіряк депортували адміністратора цієї ж єпархії А. Круцинського. Репресій зазнав і Луцько-Житомирський біскуп К. Боровський. Останній займав жорстку позицію щодо збереження католицьких навчальних закладів у Правобережній Україні. Російська влада намагалася поставити їх під цілковитий контроль світської адміністрації, а частину – взагалі ліквідувати. Єпископ Боровський енергійно протистояв цим заходам. Він також активно протидіяв розпорядженням імперського уряду по впровадженню російської мови в костельне богослужіння. Така діяльність католицького ієрарха привела до того, що у 1870 р. він був висланий до м. Пермі під нагляд поліції⁴².

Українські дослідники звернули увагу на те, що прискіпливе ставлення до католицької церкви з боку влади набуває системного характеру. Оскільки обмеження та перепони у діяльності відчували не лише окремі нелояльні до влади ксьондзи, але й уся церква загалом. Зокрема, істотного удару було завдано католицьким костьолам і монастирям. У 1866 р. було ліквідовано монастир францисканців у Межиріччі Острозького повіту Волинської губернії, ряд монастирів у м. Луцьку⁴³.

Ліквідовувались парафії, закривались костьоли. Так, у 60-х роках на Волині були закриті костьоли в Крупці Дубенського повіту, в Олексинці Старому Кременецького повіту, в Опаліні Володимир-Волинського повіту, у 70-х роках: у Гулевичах, Мельниці і Маційові Ковельського повіту, у Катеринбурзі Кременецького повіту та інші. Частина з них усіх дещо пізніше стали використовуватись під православні церкви. У Кам'янці-Подільському відібрали костьол чернечого ордену кармелітів і зробили у його приміщенні кафедральний собор Російської православної церкви. Було також закрито Кам'янецький домініканський монастир. Ще один костьол, відібраний по 1863 році у черниць-домініканок, переробили у гарнізонну церкву. Крім цих двох вищеназваних у

⁴² Лісевич І.Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864- 1917 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України. 1997. С. 170-171

⁴³ Буравський О.А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні...С. 280- 281

місті відібрали в католиків ще 4 храми⁴⁴.

Були закриті й жіночі монастирі — у тому ж Луцьку — в 1863 р. сестер-шариток (сестер милосердя) і 1878 р. — сестер-бригідок, в 1890 р. — у Дубно — сестер-кармелітанок та ін. Цим самим було практично закінчено ліквідацію численних римо-католицьких монастирів на Україні — лише у Подільській губернії їх нараховувалось 28, у Київській — 7. Багато їх було і на Волині — лише в одному Луцьку — 7. Тепер же на всій Правобережній Україні залишився лише один — Бернардинський монастир у Заславі на Волині, де постійно знаходилось з 80-х років і до революції 1917 р. — всього лише 3-5 ченців⁴⁵.

Ліквідація римо-католицьких монастирів в Правобережній Україні продовжувалась і в другій половині XIX ст. За підрахунками І. Лісевича та Меші це привело до того, що наприкінці 90-х рр. вона була фактично завершена⁴⁶.

Через кілька років після польського повстання, у 1867 р. РКЦ на території Російської імперії була повністю поставлена царським указом під контроль спеціальної Римо-католицької духовної колегії в Петербурзі. Цим кроком російський уряд прагнув відокремити цю церкву від Апостольської столиці. Тут варто вказати, що влада виходила з позицій доцільності та забезпечення максимальної користі від діяльності церков для держави. А тому підпорядкування церкви державі, її перетворення на складову державного механізму стосувалося як Римо-католицької церкви, так і Православної. Інша справа, що ці процеси суперечили апостольським принципам організації церкви, та викликали якщо не опір, та глухе невдоволення в середовищі духовенства⁴⁷.

Імперський уряд намагався загальмувати процес формування костьольної освіти в Правобережній Україні, розглядаючи католицькі школи, як потенційно небезпечні. Після поразки польського повстання 1863–1864 рр. були видані

⁴⁴ Лісевич І.Т. Зазнач. праця. С. 172

⁴⁵ Там само. С. 173

⁴⁶ Меша В.Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років: автореф. дис. д-ра іст. наук. Донецьк, 2009. С. 19-20

⁴⁷ Опря І. Відносини Римо-католицької церкви з російською владою у Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. у сучасній українській історіографії. 2019. Т. 29. С. 97–106.

спеціальні правила, згідно яких відкривати нові школи в цьому регіоні дозволялося лише православному духовенству. З того часу католицька освіта була змушена перейти в підпілля. Намагаючись протистояти тотальній русифікації та бажаючи зберегти власну ідентичність, католицькі ксьондзи почали навчати учнів таємно. В зв'язку з чим чимало римо-католицьких священників зазнало репресій з боку російських каральних органів⁴⁸.

Отже, в кінці XVIII – в другій половині XIX ст. були складними періодами в історії церковних відносин, особливо для Римо-католицької церкви. В цей період в Україні та інших частинах Російської імперії була сильно підсилена релігійна політика царського уряду, спрямована на обмеження впливу іноземних релігій та упровадження православ'я як домінуючої віри. Основні аспекти цієї політики включали підсилений нагляд і контроль над церковними структурами, царський уряд втручався у призначення духовенства та адміністративну структуру церковних організацій. У цих умовах РКЦ на Волині і в інших регіонах України стикалася з великими викликами і обмеженнями щодо своєї діяльності та впливу. Вона намагалася зберегти свою ідентичність та віру в умовах царської політики та спроби обмежити її вплив.

1.3. Міжконфесійний діалог та співпраця з іншими релігійними спільнотами на Волині у XIX – початок XX ст.

Протягом століть на території багатоконфесійної Волині перетиналися інтереси представників кількох конфесій. У XIX столітті йдеться насамперед про стосунки між католиками, уніатами та православними. Докорінно змінився стан Римо-католицької Церкви, яка за часів Речі Посполитої мала статус державної. З входженням краю до складу Російської імперії домінуючу нішу в суспільстві займає православ'я – офіційна ідеологія царизму. В умовах панування Російської імперії католицька та уніатська церкви стали єдиними репрезентантами національної ідентичності місцевого населення в умовах невпинної русифікації

⁴⁸ Сторожук І.А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804 – 1905 рр.: дис. канд. іст. наук. Київ. 2015. С. 148

краю. Також існували автономні етнорелігійні нехристиянські групи: татари-мусульмани Волинської губернії, караїми, юдеї. Ці групи, на відміну від християнських конфесій регіону, мали непроникну релігійну ідентичність. І євреї, і татари-мусульмани і караїми Правобережжя поєднували національну та релігійну ідентичності, що робило їх спільноти замкненими для переходів.

Юдей із м. Любомля Волинської губернії – Ісроель Гармі – у своїх спогадах про події початку ХХ ст. зазначив, що під час сварок із місцевими християнськими мешканцями, які траплялися під час торгів, юдеї містечка по відношенню до них вживали термін «необрізаний». Загалом юдеї, попри прагматичну економічну співпрацю з православними селянами, які проживали навколо містечка, і навіть спільне вживання з ними їжі (крім некошерної), у царині релігії ставилися до них зневажливо, вживаючи щодо не юдеїв термін «гої»⁴⁹. Це підкреслювало їх непроникну релігійну ідентичність, бо для юдея Правобережжя перехід у християнство означав розрив не тільки з релігійною традицією, але й зі своєю етнічністю, тому таке зневажливе ставлення до християн можна пояснити прагненням до самозбереження в умовах постійного тиску з боку російської держави. Цей самий автор, характеризуючи релігійність православних селян Волині, відзначав їх забобонність і синкретичний характер вірувань, у чому сходився з подібними оцінками польських шляхтичів та російських дворян.

Старообрядці Правобережжя теж були окремою автономною групою, яка до 1861 р., на відміну від українських православних селян, користувалася подібно до євреїв та мусульман регіону особистою свободою. Їхню релігійну ідентичність можна також назвати непроникною по відношенню до місцевого українського населення, адже попри давньо-православний обряд, близький до православного, вони відрізнялись етнічно – були росіянами і фактично до 1860-х рр. мали привілейоване соціальне становище порівняно з українцями. Через це

⁴⁹ Спогади Ісроеля Гармі. Із Книги Пам'яті Любомля. URL: <http://shtetlroutes.eu/uk/spogadi-sroelya-arm-z-knigipam-yat-lyubomlya/?fbclid=IwAR1dO01SlkC-vSZME7OLLdzm3MnQLkoZBdaDTuVhFH75ov2KBd8cQX03fA0>

православні українці, серед яких вони жили, практично ніколи не ставали старообрядцями. Усі названі етнорелігійні групи, окрім юдеїв, були відносно нечисленними.

Переважає більшість мешканців Правобережної України належала до трьох християнських віросповідань: римо-католицького, уніатського (греко-католицького) та православного. Цей поділ мав умовний характер, адже місцева релігійна культура часто носила змішаний характер, а тому межі трьох «конфесій» значною мірою були розмитими.

На початку XIX ст. (1801 р.) РКЦ в Російській імперії була досить чисельною. На Правобережній Україні ця церква мала 343 католицьких парафії, 560 осіб білого духовенства, 1328 ченців, 639 839 парафіян⁵⁰.

Стосунки між уніатами, православними й римо-католиками на Правобережній Україні в зазначений період були досить суперечливими. Варто зазначити, що догмати та обряди богослужіння Уніатської церкви фактично не відрізнялися від канонів Православної церкви⁵¹.

Крім того, за умови використання в ній української мови та служіння священників (у минулому православних) Уніатська церква позитивно сприймалася частиною української пастви. Водночас ієрархічна підпорядкованість служителів церкви Папі Римському наближала її до католицизму, що вигідно відрізняло уніатів порівняно з православними в очах поміщиків-католиків, від яких Уніатська церква отримувала значні пожертвування⁵².

Однак необхідно відзначити, що частина уніатів католиків та православних доброзичливо спілкувалися один з одним. Уніати, шануючи свої обряди, також ходили до католицького та православного храмів. Непоодинокими були випадки спільного вшанування ікон православними й католиками у другій половині XIX

50 Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис. Житомир, 2000. С.47

51 Буравський О. А . Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 94

52 Земський Ю. С. Подільські дослідники кін. XIX- поч. XX ст. про стосунки української греко- католицької (уніатської) та православної церков. Хмельницький, 1997. С. 10

ст. у таких населених пунктах регіону, як Тарноруда, Брацлав і Любар⁵³. Окрім того, відбувалася спільна участь духовенства та мирян цих віросповідань у богослужіннях на свята. Багато уніатів здійснювали паломництво до латинського образу Божої Матері, який знаходився в костелах кармелітів у м. Бердичеві та домініканців у м. Летичеві. До останнього ходили не тільки римо-католики та уніати, а й православні. Це свідчить про толерантні стосунки представників даних конфесій⁵⁴. Це відбувалося і після значних зусиль держави, спрямованих на чітке розмежування конфесій регіону. Навіть після ліквідації одного з трьох обрядів регіону – уніатського в 1839 р. (хоча деякі осередки уніатства у регіоні опиралися опрацюванню впродовж 1840-х рр.), у другій половині XIX ст. певні обрядові дійства, передусім католицькі фести, залучали до свого відправлення інших християн регіону, передусім православних⁵⁵.

У вітчизняній історіографії утвердилася думка про антагоністичний характер відносин між православними, з одного боку, та уніатами й римо-католиками, з іншого боку. Однак існує низка фактів на підтвердження того, що таке розуміння міжконфесійних конфліктів є спрощеним. В суспільстві Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. між селянами – виробниками сільськогосподарської продукції – та духовенством тієї самої конфесії існував бар'єр у вигляді освіти. Додатковим бар'єром, який роз'єднував більшість вірян регіону та духовенство, було явище кріпацтва, у тому числі церковне. Освіта до 1860-х рр. майже виключно була становою, тому попри належність до однієї конфесії характер релігійності селян і духовенства, а отже і потенціал до міжконфесійних конфліктів, був різним. Важливу роль у міжконфесійних конфліктах у регіоні в досліджуваній період відіграла державна релігійна політика.

⁵³ Beauvois D. Religie a narody w walce rosyjsko-polskiej na Ukrainie prawobrzeżnej w latach 1863-1914. Przegląd Historyczny, 1997. № 88. S. 77

⁵⁴ Хіхляч Б.М. Вплив унії на церковне життя Поділля у XVIII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 15. Серія «Історія»: Збірник наукових праць. За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2009. С. 198.

⁵⁵ Шеретюк Р. М. «Змагання за душі» як один із засобів зміцнення позицій російської Православної церкви на Правобережній Україні (середина – друга половина XIX ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. Острог, 2014. Вип. 11. С. 174

Траплялися випадки, коли в конфлікті між представниками духовенства декількох конфесій селяни ставали заручниками ситуації. Така ситуація сталася в с. Колодяжне Новоград-Волинського повіту Волинської губернії, де місцевий православний священик Григорій Фереевич наприкінці 1799 р. поскаржився у Новоград-Волинське духовне правління на василіан місцевого монастиря, які поховали померлого ченця римо-католика Йосипа Рубановського на православному цвинтарі без дозволу священика. При цьому зазначалося, що монастирські кріпаки-українці Ілля Волинчук та Олексій Пилипчук, скоріше за все уніати або православні, закопували труну. Крім того, на похоронах ченця – римо-католика Псалтир читав православний диякон с. Колодяжне. Схожі випадки у регіоні були непоодинокими. Нерідко мали місце й конфлікти, інспіровані польськими землевласниками, які залякували селян-уніатів на Волині карою у 100 батогів за перехід у православ'я⁵⁶.

На рівні освіченої частини суспільства: духовенства і землевласників – ієрархів епархій та польських шляхтичів виникали конфлікти іншого, необрядового характеру. Так, на початку 1820-х рр. у м. Житомирі, центрі Волинської губернії місцеві римо-католики землевласники та римо-католицький єпископ чинили перешкоди діяльності місцевого осередку Російського біблійного товариства, через те, що у першу чергу розповсюджувався переклад Нового Заповіту російською мовою, а друк накладу у 1000 примірників польською мовою і його доставка у місто затримувалась⁵⁷.

Прив'язка вірян до одного типу обрядовості часом призводила і до конфліктних ситуацій з боку новонавернених в інший обряд. Наприклад, навесні 1839 р. в Овруцькому повіті Волинської губернії чимало вірян Православної церкви – колишніх уніатів – не були на сповіді і не причащалися через те, що їх церкви були облаштовані за правилами Православної церкви⁵⁸. Духовна

⁵⁶ Буравський О. А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. Гілея: науковий вісник. 2011. №47 (5). С. 3.

⁵⁷ Henderson E. Biblical researches and travel in Russia. London : published by James Nisbet, 1826. P. 202.

⁵⁸ Шеретюк Р.М. Заходи урядових і церковних структур щодо нейтралізації реакції населення Правобережжя на його «возз'єднання» з російською православною церквою 1839 р. *Наукові записки національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичне релігієзнавство». Острог, 2014. Вип. 9. С. 193.

консисторія видала розпорядження, згідно з яким мали бути складені списки тих, хто відмовлявся, був запрошений поліцейський чиновник, а порушники мали бути вмовляннями схилені до сповіді і причастя⁵⁹. Таким чином конфлікт мав вирішитися примусово. Описана ситуація ще раз показує, що примусове приєднання уніатів до Православної церкви на Правобережжі спричинило ігнорування ними православної обрядовості вже як православними вірянами та сприяло відчуженню їх від церкви.

На початку ХІХ ст. за активної місіонерської діяльності римо-католицьких ксьондзів відбувалися масові переходи уніатської пастви, зокрема українських селян, у римо-католицизм. Проте указом 4 липня 1803 р. було заборонено перехід з однієї конфесії в іншу без відома влади. За угодою 1807 р. між католицькою та уніатською церквами всі греко-католики, що перейшли за попередні 10 років (1798-1807 рр.) у католицизм, мали повернутися до своєї церкви⁶⁰.

Архівні джерела засвідчують і перехід окремих православних у католицизм. Зокрема, 10 грудня 1803 р. волинське губернське правління повідомляло Волинській духовній консисторії, що священник с. Новосьолок Остап Ясевич був позбавлений духовного сану за те, що його син перейшов із православ'я у латинській обряд. Із донесення Володимир-Волинського духовного правління у Волинську духовну консисторію від 25 жовтня 1818 р. дізнаємось, що у Володимир-Волинському повіті православні селяни Штунського приходу, зокрема сіл Бендюг та Височок, були наведені в унію ксьондзом Миколою Волошинським⁶¹.

Важливою особливістю регіону було поширене явище міжконфесійних шлюбів. До 1830 р. у міжконфесійних шлюбах, наприклад між католиками і православними, дітей виховували у віросповіданні за вибором батьків, а з 1830 р. згідно із законом у міжконфесійних шлюбах дітей мусили виховувати

⁵⁹ Там само. С. 194.

⁶⁰ Шеретюк Р. М. Уніатська церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії першої чверті ХІХ ст. 2010. № 2. С. 56

⁶¹ Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 170

виключно у православному віросповіданні⁶². Розповсюдженість серед мешканців регіону явища міжконфесійних шлюбів додатково свідчить про неконфліктне ставлення мирян різних обрядів один до одного. Постійному спілкуванню представників різних обрядів також сприяло існування такого явища, як панський (шляхетський) двір, де селяни-некатолики служили землевласнику-католику і, у деяких випадках, наверталися у католицизм⁶³. Існували також випадки коли особа була охрещена у Православній церкві, але отримала католицьке виховання⁶⁴. Мали місце і випадки, коли одна й та сама особа була охрещена православним священником, отримала уніатське виховання, а в результаті перейшла до католицизму⁶⁵.

В умовах повної адміністративної ліквідації унії у 1839 р. небажання міняти конфесію демонстрували уніатські ченці Волинської губернії. Наприклад, близько половини ченців василіанського Любарського монастиря, які не дали згоди на приєднання до православ'я у 1840 р., продовжували поминати Папу Римського⁶⁶ під час богослужінь. Небажання приєднуватися до православ'я після ліквідації Уніатської церкви демонстрували також ченці Тригурського монастиря тієї самої губернії⁶⁷.

Із 1860-х рр., після відміни кріпацтва й початку поступового поширення масової освіти, яка перестає бути прерогативою привілейованої верстви, у регіон все більше проникає пізній протестантизм. Протестантська релігійність, на відміну від католицької та православної, через заперечення традиційної обрядовості та акцент на вивченні Біблії, носила у цілому більш осмислений

⁶² Bobrowski T. Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego: w 2 t. Lwów: Nakładem Funduszu testamentowego, 1900. t. 1. S. 30.

⁶³ Пушкар Н. Тадеуш Чацький з русофільських позицій І. Г. Кулжинського в його спогадах про Волинь. URL: <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/206-tadeush-chatskyy-z-rusofilskykh-pozytyiy-i-h-kulzhynskoho-v-yohospohadakh-pro-volyn>

⁶⁴ Голій Р. «Відомості про відступників» як історичне джерело конфесійних конверсій у 30-і роки XIX ст. (на прикладі Волинської губернії). Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2013. № 21. С. 128

⁶⁵ Шеретюк Р.М. Заходи урядових і церковних структур... С. 192.

⁶⁶ Там само. С. 190

⁶⁷ Баляс І. Міжконфесійне протистояння православного, уніатського та католицького духовенства волинської губернії на основі «Волинских епархиальных ведомостей». Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки. Київ, 2012. Вип. 9. С. 185

необрядовий характер, чим різко контрастувала, зокрема, з православною та католицькою низовою релігійністю. У зв'язку з цим, у православної пресі Правобережжя кінця XIX – початку XX ст. регулярно друкувалися матеріали, які розкривають характер православно-протестантського конфлікту (з точки зору православного духовенства). Наприклад, «Волинські єпархіальні відомості» у № 28 за 1890 р. писали, що центром полеміки православних з баптистами є питання ікон, хресного знамення та обрядів в цілому⁶⁸.

Це саме видання у № 1 за 1910 р. описало публічний диспут православного місіонера ієромонаха Митрофана з євангельськими християнами у м. Купель Старокостянтинівського повіту Волинської губернії, під час якого Митрофан на прикладі текстів Біблії переконував опонентів у тому, що для християнського життя недостатньо лише тексту Біблії, а потрібне також і Священне передання⁶⁹. У цьому випадку, оскільки обговорювалися здебільшого богословські питання, видання оголосило переможцем диспуту православну сторону. Однак якщо опоненти православного духовенства у ході диспутів піднімали питання про плату за треби православному духовенству, за яку самі плати не брали, бо мали мінімальну кількість обрядів, підтримка публіки – православних мирян – була на боці протестантів. Про такий випадок на Волині писали ті самі «Волинські єпархіальні відомості» у № 1 за 1911 р⁷⁰.

Крім публічних диспутів із протестантами, які регулярно влаштовувалися на Волині, православною церквою на початку XX ст. використовувалися й інші способи для масової проповіді та захисту православної віри, зокрема роздавання місіонерських листків та гуртування «ревнителів віри» із середовища мирян⁷¹.

Із 1830-х рр. після польського Листопадового повстання Російська імперія починає приділяти увагу мовній русифікації духовенства регіону та вживанню релігійними спільнотами російської мови зокрема. Так, Римо-католицькій церкві

⁶⁸ Волинские епархиальные ведомости. 1890. № 28. часть неофициальная. С. 1015.

⁶⁹ Волинские епархиальные ведомости. 1910. № 1. С. 10

⁷⁰ Волинские епархиальные ведомости. 1911. № 1. часть неофициальная. С. 12.

⁷¹ Обзор главнейших событий в жизни Киевской епархии за минувший год, в связи с жизнью православной вселенской и русской Церкви. Киевские епархиальные ведомости. 1914. № 1. часть неофициальная. С. 30.

заборонили вести документацію польською мовою⁷². Так само з 1835 р. юдейських рабинів було зобов'язано вести метричні книги додатково російською мовою. У другій половині ХІХ ст. російська держава продовжувала спроби русифікувати духовенство всіх конфесій та релігій регіону. Так, закладом, який завдяки навчанню російською мовою мав русифікувати юдейських рабинів, було казенне училище для рабинів у Житомирі. Так само від римо-католицького духовенства у 1880-х влада вимагала вести богослужіння російською, але на відміну від юдеїв – випускників рабинського училища, на яких скаржилися євреї за зросійщення, жоден із римо-католицьких священиків Правобережжя не погодився вести богослужіння російською мовою⁷³.

Таким чином, говорячи про мову у міжконфесійних відносинах на Волині у період з 1830-х рр. і до кінця ХІХ ст., можна сказати, що російська мова стала інструментом, який використовувала влада по відношенню до неправославних і місцевих православних представників для культурної уніфікації духовенства різних конфесій, хоча до 1897 р. конфесійна приналежність мешканців імперії відіграла для держави більше значення, ніж мовна.

Як уже зазначалося, мешканці Правобережжя тривалий час мали розмитую конфесійну ідентичність, і тому на низовому рівні їх ставлення один до одного було доброзичливим. Це, своєю чергою, призводило до випадків співпраці представників різних конфесій і, навіть релігій, які проживали у регіоні. Це стосувалося, як християнських конфесій та їх відносин між собою, так і представників різних авраамічних релігій – юдеїв та християн. У першу чергу, варто згадати відносини Уніатської та Римо-католицької церков у першій половині ХІХ ст., які, маючи спільне підпорядкування Папі Римському, управлялися в імперії тривалий час одним центральним органом – Католицькою колегією в Петербурзі з уніатським департаментом у своєму складі і мали здебільшого неконфліктні з деякими винятками відносини, допомагаючи один

⁷² Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Kijów: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1914. S. 116

⁷³ Beauvois D. Religie a narody w walce rosyjsko-polskiej na Ukrainie...S. 76.

одному у різних сферах⁷⁴.

Деякі юдеї, як і деякі православні, допомагали католикам у повстанні 1830–1831 рр. Це можна трактувати як приклад міжрелігійного порозуміння на ґрунті спільної політичної ідентичності та економічної співпраці на базі пам'яті про Річ Посполиту. Зокрема, юдеї м. Острог допомагали повстанцям-католикам друкувати літературу, за що їх навіть було покарано – друкарню закрили⁷⁵. Цей випадок є прикладом міжконфесійної взаємодії, оскільки юдеї не могли б здійснити допомоги повстанцям без згоди місцевого рабина, який керував кагалом. З іншого боку, цей випадок є підтвердженням того, що взаємини римо-католиків з юдеями були кращими, ніж взаємини православних з юдеями, оскільки Православна церква наслідувала державну політику дискримінації юдеїв⁷⁶.

Віряни різних обрядів теж могли мати доброзичливі відносини, які, втім, були не постійними, а викликані ситуацією. Наприклад, напередодні польського повстання 1863–1864 рр., цілковито підтриманого Римо-католицькою церквою регіону, мали місце випадки братання між православними селянами та шляхтичами – римо-католиками на Волині, пов'язані з церковними таїнствами. Так, відставний капітан-католик Мазевський після хрещення дитини у с. Кириївка після здійснення таїнства цілу ніч пиячив із православними селянами й запевняв їх, що тепер всі між собою рівні⁷⁷.

Ще однією зі сфер, якій була притаманна співпраця різних конфесій та релігій регіону, була освіта. У зв'язку з усе більшим поширенням освіти духовенство християнських конфесій брало участь у створенні навчальних закладів, в яких могли навчатися представники різних віросповідань регіону. Одним із прикладів такого навчального закладу була народна школа, заснована при православній Почаївській лаврі у 1897 р., яка розміщувалася на одному із

⁷⁴ Щетінін О. В. Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр. доктор. дис., Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України, Київ, 2021. С. 209

⁷⁵ Острог – путівник. URL: <http://shtetlroutes.eu/uk/ostrog-putvnik/>

⁷⁶ Щетінін О. В. Знач. праця. С. 210

⁷⁷ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків : Акта, 2011. С. 167.

поверхів монастирського готелю. У навчальному закладі в 1908 р. навчалося 95 дітей, з яких 85 було православними, а 10 – юдеями⁷⁸. Всі згадані приклади свідчать про те, що з кінця XVIII і до початку XX ст. релігійні спільноти регіону могли знайти спільну мову для порозуміння та не тільки конфліктувати, а і взаємовигідно співпрацювати між собою.

Отже, впродовж кінця XVIII – початку XX ст. релігійна ідентичність представників старих історичних християнських конфесій Правобережжя – православ'я, римо-католицизму та уніатства (до його скасування) – носила дворівневий характер. Релігійність здебільшого неосвічених мирян-селян була розмитою, неконфліктною по відношенню один до одного, межі «конфесій» носили нечіткий характер, а самі конфесії були взаємопроникними. Основою для спільної релігійності римо-католиків, уніатів та православних була обрядовість, яка виражалася в існуванні низки місцевих спільних культів. Більшість міжконфесійних конфліктів у регіоні наприкінці XVIII – початку XX ст. відбувалися за майно та паству. Ці міжконфесійні конфлікти на Правобережжі здебільшого були інспіровані «згори» – духовенством та державною політикою. Співпраця була спричинена конфесійною близькістю спільнот, як у випадку уніатів та римо-католиків, допомогою при нещасних випадках та економічною співпрацею, як у випадку з римо-католиками та юдеями, а також спільною небезпекою, як у випадку римо-католицького та православного духовенства на початку XX ст.

Висновки до першого розділу. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на Волині будівництво монастирів, костелів, супроводжувалося збільшенням церковного землеволодіння, яке формувалося за рахунок дарувань польських королів, магнатів і шляхти. Формою організації господарств римо-католицького духовенства був маєток, зокрема фільварок, від якого РКЦ отримувала значні доходи. У маєтках використовувалась праця сезонних сільськогосподарських робітників. Характерною особливістю відносин у маєтках римо-католицького

⁷⁸ Булига О. Освітні заходи Почаївської лаври (40-і роки XIX ст. – початок 20-х років XX ст.). Історія Релігій в Україні: науковий щорічник. Львів, 2017. Вип. 27. С. 283.

духовенства в регіоні була передача римо-католицьким духовенством частини своєї землі в користування селянам з метою отримання від них прибутків у формі відробіткової ренти.

З початку приєднання Правобережної України до Росії, самодержавство взяло курс на посилення державного контролю над церковним життям і на послаблення пропольських та католицьких впливів в регіоні. Ліквідовувались парафії, закривались костели. Імперський уряд намагався загальмувати процес формування костельної освіти в Правобережній Україні, розглядаючи католицькі школи, як потенційно небезпечні.

Переважна більшість мешканців Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. мали розмиту релігійно-конфесійну ідентичність. При цьому межі трьох християнських конфесій регіону – римо-католиків, православних та уніатів (останніх офіційно до 1839 р.) не були чітко окресленими, а стосунки між ними були досить суперечливими. Більшість міжконфесійних конфліктів у регіоні наприкінці XVIII – початку XX ст. відбувалися за майно та паству. і здебільшого були інспіровані «згори» – духовенством та державною політикою, оскільки суспільство регіону впродовж більшої частини досліджуваного періоду носило агрописьменний характер, що характеризувався низьким рівнем освіченості селян та їх слабкою обізнаністю в догматичних питаннях. Однак необхідно відзначити, що частина уніатів католиків та православних доброзичливо спілкувалися один з одним. Уніати, шануючи свої обряди, також ходили до католицького та православного храмів. Непоодинокими були випадки спільного вшанування ікон православними й католиками у другій половині XIX ст.

РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ОСЕРЕДКІВ НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

2.1. Освітні заклади РКЦ на Волині

На початку ХІХ ст. на Волині в освітній сфері монополію мали римо-католицька та уніатська конфесії. Довгий час саме ці конфесії посідали провідне місце в регіоні. Тут особливо відзначилися єзуїтські, піарські, василіанські освітні заклади, в яких навчальний процес відбувався в кращих європейських традиціях. З приєднанням Волині до Російської імперії попередня система освіти поступово реорганізовувалась і пристосовувалася до потреб часу. Проте тривалий час католики та уніати продовжували відігравати головну роль у функціонуванні освітньої системи краю.

Наприкінці ХVІІІ ст. на приєднаних до Російської імперії землях (Правобережжя) функціонувала одна з перших систем шкільництва – школи Едукаційної Народної Комісії (Комісія національної освіти), створена за постановою польського Сейму в 1773 р. Матеріальною основою для її існування були доходи з переданих маєтків ліквідованого єзуїтського ордену. Традиційна мережа шкіл парафіяльних, монастирських римо-католицьких і греко-католицьких була значно краще розвинутою, ніж у Росії, де Православна Церква не мала на той час особливих успіхів у галузі освіти⁷⁹.

Активній діяльності католицьких священників у сфері освіти сприяла насамперед політична ситуація на Волині початку ХІХ ст. Так, незважаючи на приєднання до Російської імперії, у цей час поляки відігравали значну роль у реформуванні місцевого шкільництва. А саме князь Адам Чарторийський і Тадеуш Чацький. А. Чарторийський (з 1803 р.) виконував обов'язки куратора Віленського навчального округу, Т. Чацький обіймав посаду візитатора шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній. 14 липня 1804 р. А.

⁷⁹ Щербак Н. Освітня політика російського самодержавства на Правобережжі України у ХІХ ст. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Українознавство». Випуск 9. 2005. С.9-10

Чарторийський у доповіді міністру народної освіти вказував на відсутність у Південно-Західному краї системи в організації освітньої справи, де одночасно існували училища, підпорядковані римо-католицьким орденам, та російські народні училища⁸⁰. Він запропонував створити єдину систему навчальних закладів: у губернських містах відкривалися 5 гімназій (із чотирирічним терміном навчання), у повітових містах 11 училищ (по 2 роки навчання), а також при кожному костелі церковно-приходські школи (з 1-м роком навчання)⁸¹.

У союзі з найвпливовішими поляками того часу А. Чарторийським та Т. Чацьким ієрархи католицької церкви завзято займалися діяльністю на освітній ниві. До розбудови освітньої справи було залучено весь клір. Так, 20 жовтня 1803 р. в Луцьку під головуванням єпископа К. Цецішовського зібралося духовенство Луцько-Житомирської дієцезії. Це зібрання постановило всім духовним громадам та особам підтримувати матеріально як існуючі школи, так і відкривати нові. Парафіяльних священників зобов'язували щотижня відвідувати школу у їх парафіях. Для підготовки вчителів чернечі ордени мали надсилати своїх представників до Віленського університету. На Волині планувалось відкрити 85 парафіяльних училищ⁸². Отже, питання освіти були близькі як нижчому, так і вищому духовенству. Рядове духовенство безпосередньо відповідало за розвиток грамотності у своєму регіоні.

Багато добрих думок і починань цього зібрання було покладено в Статут для парафіяльних училищ у Волинській, Київській та Подільській губерніях, затверджений Олександром I від 31 серпня 1807 р⁸³. Тобто, традиції католицької духовної школи серйозно вплинули й на російську освітню систему. Проект статуту 1807 р. був укладений Т. Чацьким. Цей закон стосувався як міських, так і сільських шкіл, які передавалися під безпосередній нагляд католицьких священників і під опіку населення. Католицьке духовенство і надалі

⁸⁰ Єршова, Л. М. Жіноча освіта на Волині в період російсько-польського освітянського двовладдя (1793 – 1831 рр.). Українська полоністика. Вип.1. Житомир, 2004. С.128

⁸¹ Бабійчук В. Польський фактор в освіті Волині в першій половині XIX століття. Наукові записки. Вип. 14. Київ, 2000. С. 149

⁸² Білоусов Ю. А. Знач. праця. С. 119

⁸³ Єршова Л. М. Церковні школи на Волині. *Початкова школа*. 2001. № 5. С. 53

зобов'язувалося утримувати початкові школи при монастирях та костьолах⁸⁴.

Завдяки старанням кліру з'являються школи в Овручі, Житомирі, Любарі, Клевані, Володимирі-Волинському та інших містах. Вони відкривались та утримувались за рахунок місцевої знаті та католицького духовенства. Діти у них вивчали такі предмети як Закон Божий, основи польської граматики та арифметики, правила морально-етичної та суспільної поведінки, історію Старого Заповіту, латинську мову⁸⁵.

1803 р. на Волині існувало п'ять середніх польських шкіл, які раніше були єзуїтськими. Такі школи були в Житомирі, Луцьку й Кременці. Школи в Межиріччі та Дубровиці опікували піари. Кармеліти мали одну школу в Олиці, а в 1811 р. відкрили школу в Бердичеві⁸⁶.

Василіанських шкіл було більше, що свідчить про інтенсивну діяльність уніатів у цьому регіоні XVII-XVIII ст.: їхні школи діяли в Овручі, Володимирі й Любарі на Волині. Василіани намагалися забезпечити учнів своїх навчальних закладів книгами та інструментами. Так, шестикласна школа Любарського монастиря, яка налічувала близько 500 учнів, мала добре обладнаний фізичний кабінет, хімічну лабораторію, ботанічний сад для практичних занять та бібліотеку на 17 тис. томів книг. Овруцькі василіани навіть за власний рахунок закупували фізичні інструменти в Парижі⁸⁷. У 1819 р. князь А. Чарторийський відкрив дві школи у своїх маєтках: у Меджибожі на Поділлі та в Клевані на Волині. Останньою у 1822 р. відкрила школу в Теофіполі на Південній Волині родина Сапег. Патерналістська опіка землевласників над школами в регіоні пояснювалась тим, що, крім кількох іноземців, 500-600 викладачів повітових шкіл і гімназій Віленського навчального округу були за походженням шляхтичами. Половина їх складалася з ченців⁸⁸.

⁸⁴ Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863-1914 рр.). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ. : Критика, 1998. С. 54.

⁸⁵ Поліщук Ю. М. Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та заміна його на російську систему освіти (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) 2007. С. 11

⁸⁶ Буравський О. А . Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 309

⁸⁷ Лось В. Е. Освітня та видавнича діяльність Греко-Католицької Церкви (Правобережна Україна першої третини XIX ст.) Рукописна та книжкова спадщина України. 2005. Вип. 10. С.81

⁸⁸ Там само. С. 310

На початку ХІХ ст. помітний вплив на розвиток освіти на Волині мав орден піарів, засновником якого був Йосиф де Каласанс, ним була відкрита перша безкоштовна початкова школа при церкві святої Доротеї у Римі⁸⁹. Згодом такі осередки почали функціонувати школи функціонували в Речі Посполитій. У Дубровиці (1684) школа була заснована Каролем Дольським, литовським підчашим. Школа існувала до 1832 р., за іншими даними, до 1831р. У Любешові (1693) школа заснована Анною та Каролем Дольськими, великим маршалом Литовським. З цієї причини Любешів також називали Новим Дольським. Зараз це Любешів Любешівського району Волинської області. Ця школа була закрита в 1834 р. У ХХ ст. піари знову заснували у Любешові середню школу з інтернатом, яка існувала лише кілька років до Другої світової війни (1934-1939). У Межиричі Корецькому (1702) засновано школу Єжи Любомирським, за допомогою власника міста – Юзефа Стецького. Завдяки ідеальній організації вона була однією з найкращих. Сьогоднішня назва – Великі Межиричі Корецького району Рівненської області. Ця школа була закрита в 1832 р⁹⁰.

Варто зауважити, що навчальні заклади піарів не були пристановищем лише католиків. Т. Присяжний, посилаючись на твердження історика-піариста отця Яна Бубу, пише, що в Польщі в цих школах були навіть діти євреїв. Наприклад у 1811 р. із 101 учня Дубровицької школи на Волині 72 були римо-католиками, 28 уніатами та 1 православним; у 1826 р. з 241 учня Межирицької школи (було 236 римо-католики, 4 представники «греко-руської» конфесії (православні), 1 «євангеліст» (протестант)⁹¹.

В піарських школах вивчались математика, філософія, богословські предмети, та іноземні мови. В колегіумі піарів також був юридичний клас. Набуттю учнями ґрунтовних знань у галузі природознавства сприяв добре

⁸⁹ Sobolewska-Strzelczak B. Początki szkolnictwa Pijarskiego. Inspiracje dla współczesnej teorii i praktyki pedagogicznej. Perspektywa. *Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*. 2013. № 2 (23). S. 160

⁹⁰ Обарчук А. О. Межирич Корецький: Нариси історії волинського містечка. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 115.

⁹¹ Prysiażnyj T. Udział pijarów w rozwoju nauki i kultury na Ukrainie w XVII-XIX w. *Analecta RJV*. №2. 1995. S. 69-95.

обладнаний фізичний кабінет⁹².

Межиріцький піарський монастир утримував гімназію, у якій навчались 130 учнів і працювали 12 учителів. Серед яких були ксьондзи: Модест Степаневич- учитель Закону Божого та російської словесності, Віктор Юркевич- вищої математики, Андрій Михайлович- всесвітньої історії, Леон Шанковський – польської словесності, Казимир де Дуліон – французької словесності. У Любешові також рівень навчання було дуже високим. Напевно, тому сюди прислали двох братів Костюшко, один з них, Тадеуш, назавжди залишився в національній пам'яті поляків як герой, головнокомандуючий і керівник повстання 1794 року. Колегіум у Любешові дав Європі відомих вчених: литовця Казимира Нарбута, автора підручника «Логіка», Мацея Догієла, автора «Дипломатичного кодексу» та інших⁹³.

На Волині в першій половині ХІХ ст. орден тринітаріїв мав монастирі в Берестечку, Браїлові, Луцьку. У Берестечку існував монастир, заснований ще 1693-1695 рр., а філософські й теологічні студії діяли тут у 1828 р. Ордени відвідувала молодь різної підготовки, а тому підвищення їхнього освітнього рівня здійснювалося за допомогою викладання риторики в поєднанні з логікою⁹⁴.

На початку ХІХ ст. парафіяльні школи поділялися на два види: міські (двовідділові) і сільські (одновідділові), хоча в селах дозволялося засновувати й двовідділові. У двовідділових школах навчання тривало чотири роки. У першому відділі викладали: читання, письмо, рахування, моральну науку, катехіз. У другому відділі удосконалювалося письмо, рахування, вивчалися практична механіка, місцева географія, природнича історія, учні ознайомлювались з городництвом, рільництвом і костельним співом. У 1812 р. на Волині існувало 179 парафіяльних шкіл⁹⁵.

⁹²Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов ... С. 610

⁹³Taraszkiewicz J. Pierwsze stulecie zakonu pijarów na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1642-1740). Gdańsk, 2015. S. 128

⁹⁴Gach Piotr P. Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773-1914. Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Lublin. 1999. S. 156-157

⁹⁵Chmielowski P. Tadeusz Czacki : jego życie i działalność wychowawcza : zarys biogagiczny. Peterburg. 1898. S. 20-98

Орден босих кармелітів від XVII до XIX ст. через освітню діяльність позитивно увійшов в історію кам'янецької єпархії, якій служив аж до моменту ліквідації окремих монастирів російськими можновладцями. Священик монастиря Габріель Касперський був учителем латинської мови в школі, заснованої босими кармелітами в Бердичеві. Студії тривали 7 років: три роки досліджувалася філософія, три роки теологія, один рік вивчалася моральна теологія й Святе Письмо. Під керівництвом викладачів проводилися внутрішні теологічні диспути для семінаристів і публічні – у костелі, для вірних. У 1803 р. студії риторики й моральної теології організовували студенти⁹⁶.

Для вирішення проблем підготовки вчительок і гувернанток для навчання дітей у домашніх умовах і пансіонах А. Чарторийський застосував запропоновану ще Едукаційною комісією систему приватних жіночих пансіонів, перші з яких було створено в Житомирі, Любарі й Дубно⁹⁷.

Завідували цими навчальними закладами, як правило католицькі священики. Тому характерною особливістю навчально-виховного процесу в них було домінування римо-католицької релігії, польської мови, звичаїв і традицій⁹⁸.

На початку XIX ст. зростаючі економічні і соціальні потреби зумовили поширення системи спеціальних жіночих навчальних закладів. У цей період у суспільстві починає формуватись уявлення про здатність жінки не лише до педагогічної та медичної діяльності, а також про необхідність організації належного виховання для жінок з певними вадами розвитку. Серед таких закладів найбільш відомим на Волині був інститут для глухонімих у с. Романів. Фундатором інституту був сенатор Юзеф Август Ілінський, який у травні 1805 р. отримав офіційну згоду Олександра I на створення такого закладу. Навчатись в інституті могли глухонімі діти обох статей християнського віросповідання віком від 8 до 14 років. Всі витрати, пов'язані з функціонуванням закладу, брав на себе

⁹⁶ Wanat B. J. Życie i działalność Karmelitów Bosych w diecezji Kamieniecko–Podolskiej w latach 1622–1866. *Biblioteka Historyczna Archiwum Metropolii Lwowskiej Obrządku Łacińskiego w Krakowie*. Seria B. Tom 4. Redaktor naukowy ks. Jozef Wolczański, Krakow-Kamieniec Podolski, 2001. S. 352-353

⁹⁷ Шамаєва. К. І. Музична освіта в Україні у першій половині XIX ст. Київ, 1996. С.82

⁹⁸ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині в період російсько-польського освітянського двовладдя... С. 134

засновник. Відкриття інституту, як зазначає більшість джерел, обійшлося графу в 1000000 злотих.⁹⁹ У листі Т. Чацького А. Ходкевичу повідомляється також, що граф Ілінський «призначив 40 тисяч різних прибутків на виплату 12 пенсій для панянок та посаг для них»¹⁰⁰.

Також у Луцьку функціонував дівочий інститут Юзефи Поляновської, відомої на Волині своєю активною благодійницькою діяльністю. Окрім декількох шпиталів, вона спонсорувала також утримання в Луцьку дівочої п'ятикласної школи, названої у «Dzieje dobroczynności krajowej i zagranicznej... (1822)» інститутом. На жаль, немає інформації про точну дату заснування означеного закладу, проте достеменно відомо, що у 1821–1822 рр. у ньому вже навчалось 60-77 учениць. Якщо взяти до уваги те, що Поляновська опікувалась створеним нею шпиталем з 1794 р. (майже 40 років!), то цілком можливо, що на початку ХІХ ст. вже міг існувати і дівочий інститут¹⁰¹.

Варто зазначити, що активну участь у створенні та функціонуванні шкіл на Волині брав луцько-житомирський єпископ Каспер Цецішевський. У вересні 1800 р. Він наказав ксьондзу Томашу Сушицькому (Житомирський деканат) створити школу для сиріт у містечку Кодні при августинському монастирі, а також у Чуднові – при францисканському. У 1803 р. відповідно до розпорядження францисканці заклали початкову школу в Житомирі. 31 серпня 1807 р. вийшов указ про парафіяльні школи, який стосувався (міських і сільських), що передавалися під нагляд римо-католицьких священиків¹⁰².

У Новоград-Волинському повіті, зокрема в корецькій парафіяльній школі (1825р.), учнів навчали читати, писати, катехізму, історії, моральної науки, російської мови та рахувати. Парафіяльну школу в м. Бережниці (1824 р.) взяв під свою опіку єпископ К. Цецішевський. Рівненська парафіяльна школа утримувалась завдяки добродійним внескам князів Любомирських, мала три

⁹⁹ Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у ХІХ — п. пол. ХХ ст. Житомир, 2002. С. 38-41

¹⁰⁰ Rolle M. Tadeusz Czacki i Krzemieniec w setną rocznicę zgonu odnowiciela i reformatora polskiego szkolnictwa. Lwow, 1913. S. 36

¹⁰¹ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині в період російсько-польського освітянського двовладдя С. 132

¹⁰² Буравський А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 319

класи. Вік учнів становив 8-16 років, їх кількість була 20 осіб, серед них – троє греко-католиків, решта – римо-католики. Двоє сиріт утримувалося за рахунок школи. У 1802 р. У ній працювало 5 учителів та навчалося 44 учні. Ліквідована була в 1833 р. До 1831 р. функціонувала парафіяльна школа при монастирі капучинів у м. Острозі. У м. Заславі (1830 р.) діяли три римо-католицькі парафіяльні школи. Перша розташовувалася при костелі св. Яна й утримувалася родиною Сангушків. Друга (двокласна) опікувалася отцями-місіонерами. У ній 60 учнів вивчали граматику, моральну науку, історію, арифметику, географію, латинську та російську мови. Третьою була школа бернардинів¹⁰³.

Отже, РКЦ на Волині, як і в інших регіонах України, мала свої освітні заклади. Багато парафій мали свої школи, які надавали базову освіту для дітей не тільки католицьких вірян. Учні отримували основи грамотності, релігійну освіту та інші предмети. Монастирі та церковні ордени часто мали власні освітні заклади, де надавалася більш глибока релігійна освіта, а також навчання мистецтву та гуманітарним наукам, крім того вони надавали ґрунтовну теологічну та філософську освіту. В цей період з'являються освітні заклади для жінок. Можна констатувати, що більшість навчальних закладів відкривалися й утримувалися римо-католицькими орденами, білим духовенством та польською магнатерією.

2.2. Набутки культурно-освітньої праці римо-католицьких осередків на Волині

РКЦ відіграла важливу роль у культурному житті Волині. Освітні осередки церковної спільноти часто сприяли не тільки розвитку освіти, а також збереженню і розповсюдженню національних традицій і мов.

Зокрема, значний внесок зробили василіани у розвиток українського друкарства. Центром видавничої справи не тільки Волині, а й всього Правобережжя був Почаївський монастир. Уніатський період в історії

¹⁰³ Там само. С. 321

почаївської друкарні був часом розквіту книгодрукування. Зокрема, протягом 1739–1831 рр. в Почаївській лаврі було надруковано 394 книги, з них 215 – церковнослов'янською мовою¹⁰⁴.

В уніатській Почаївській друкарні більшість надрукованих книг становила богословська та релігійна література. Близько 60 % почаївських видань кириличним шрифтом становили книги для релігійного та катехітичного вжитку. Крім цього, василіани видавали передруки, переклади, власні твори, світську літературу, словники і навіть книги для потреб іудеїв, як наприклад, «Басни Талмудовы»¹⁰⁵.

Друкарня видавала і навчальну літературу. Так, у 1800 р. з'явилася «Политика светская от иностранных авторов вкратце собранная. Младым приличная, всем же богопотребная», в якій містяться поради щодо правил поведінки і спілкування. Ця книга особлива ще й тим, що її мова близька до народної. У 1818 р. видано «Буквар». Цікавим є те, що повчання в ньому містяться у віршованій формі¹⁰⁶. Василіани нерідко передруковували богослужбові тексти з православних видань. Відомо, що почаївські друкарі підтримували зв'язки з Києво-Печерською друкарнею, обмінювалися з нею книгами, навіть фахівцями-друкарями. Імперська пропаганда стверджувала, що під час подібних передруків василіани свідомо псували православні книги. Хоча фактів, що достовірно можуть це підтвердити, сьогодні не існує.

Великий внесок василіани зробили у розвиток й поширення української мови. Друкарня не тільки друкувала книги польською та латинською мовами, а й народною мовою близькою до розмовної. Ще у 1756 р. почаївські василіани видали наближений до української розмовної мови збірник «Народовіщаніє». У 1790 р. василіани надрукували «Богогласник», який об'єднав 248 українських релігійних віршів і пісень, з яких тільки 33 – польською, та три – латинською

¹⁰⁴ Шкраб'юк П. В. Монаший Чин отців Василіан у національному житті України. Львів: ВВП «Місіонер», 2005. С. 118

¹⁰⁵ Білик В. А. Вклад василіан у розвиток культури Волині кінця XVIII – першої третини XIX ст. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки: Історичні науки*. 2008. № 11. С. 6

¹⁰⁶ Там само. С.7

мовами¹⁰⁷. У 1794 р. у Почаєві було надруковано «Науки парафіяльні» та інші книги¹⁰⁸. Тому книговидавнича діяльність василіан відіграла значну роль у процесі українського національно-культурного відродження. Василіанська книга мала потенційну небезпеку для російського самодержавства, яке стверджувало, що українського народу, як і його мови не існує. Безперечно, це стало однією із причин обмежень, а потім і ліквідації василіанського ордену.

Наприкінці XVIII ст. значний вплив на культурно-освітнє життя регіону мав Бердичівський кармелітський кляштор. Кармеліти заснували свою латино-польську друкарню і почали видавати книжки, що набули значного поширення на Правобережжі.

Бердичівська друкарня випускала книги також і російською мовою. Це були богословські, історичні, шкільні, господарські книжки, оповідання, вірші тощо. Пріоритетними були книги, що зміцнювали духовність, непорушність католицького віровчення. З поміж них виділявся трактат Марціна Рибчинського «Християнство терпеливістю озброєне». До паломників з усієї України потрапляли молитовники й такі твори: «Дорога Христа», «Роздуми про добродійства божі», «Початки життя небесного». Варто зазначити, що в друкарні було видано чимало світських книг, що стосувалися господарської діяльності людини. Це польськомовні видання «Розмова про мистецтво виробництва скла, поташу, плавлення заліза» (1785р.), «Наука господарча біля ріллі, городів, посівів» (1790р.), брошури про зберігання овочів і фруктів, посібники з ветеринарії. Видавалися книги на теми виховання – «Дзеркало для пань» (1796р.)- із порадами, як доглядати душу й тіло, як поводитися в товаристві чоловіків і кавалерів. За 84 роки свого існування друкарня видала 714 книг і брошур. На доходи друкарні утримувалися школи в Махнівці та Бердичеві, де навчалися близько тисячі учнів¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Шкраб'юк П. В. Зазнач. праця. С.220

¹⁰⁸ Там само. С. 221

¹⁰⁹ Пашківський Ф.Б. Видавнича діяльність друкарні кармелітів у Бердичеві XVIII – XIX ст. *Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Т. 16. Житомир, 1997. С. 44

Водночас, римо-католицький чернечий орден піарів упродовж кінця XVII – першої третини XIX ст. долучився до становлення та розвитку бібліотечної справи на Волині. Так, відомо, що при піарській колегії у Любешові діяла бібліотека, яка нараховувала близько трьох тисяч томів книг. Вона складалася переважно з латинських, французьких і польських творів¹¹⁰.

Фонд бібліотеки Дубровицької школи піарів виник на базі книжок монастирської збірки. Спочатку до неї входили переважно праці богословського змісту, твори античних авторів, а також видання з гуманітарних галузей знань. Проблемами її наповнення та відповідності потребам навчальної програми активно опікувався ректор Фердинанд Серафінович¹¹¹.

Багата бібліотека, що стала складовою належного забезпечення функціонування навчального закладу, знаходилася також у піарській школі Межиріччя Корецького. Вона містила близько 4тисяч томів книг здебільшого польською та французькою мовами. Зрештою, після польського повстання 1831 р. та закриття Межиріцького колегіуму, його книгозбірню за кілька років передали до новоствореної Рівненської гімназії. Саме вона стала основою тамтешньої бібліотеки¹¹². Відтак, наявність книжкових зібрань при навчально-виховних закладах піарів засвідчує тяглість західноєвропейської інтелектуальної традиції на волинських теренах. Вони містили переважно навчальні твори латинською, французькою та польською мовами і відповідали, зрештою, своєму призначенню, тобто освітній підготовці молоді.

Архітектурні комплекси чернечих осередків на Волині, до яких традиційно входили будівлі монастиря, костелу та колегіуму, зводилися за проектами видатних зодчих того часу – вихідців із багатьох європейських країн, зокрема Франції, Італії, Польщі, Чехії, Моравії. Відтак, саме звідти запозичувалися окремі елементи, що вносили розмаїття в архітектурні

¹¹⁰ Ильин А.Л. Очерки истории культуры Пинщины (IX – нач. XX вв.): Монография. Пинск: ПолесГУ, 2013. С. 32

¹¹¹ Прищепя О.П. Школа Піарів у Дубровиці на Волині як осередок освітньо-культурного життя наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. ТомX.: ToNik «Libra», 2014. S. 235-236.

¹¹² Обарчук А.О. Межиріччя Корецький: Нариси історії волинського містечка. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 79-80.

вирішення споруд однієї і тієї ж типологічної групи. Зокрема, одним із класичних зразків архітектури епохи бароко на Волині став костел святого Антонія Падуанського у Межирічі Корецькому, зведення якого відбувалося одночасно з будівництвом мурованого колегіуму, збудовано за проєктом знаного польського архітектора Войцеха Ленартовича¹¹³.

Для монастирських церков характерними є дві вежі, найкращий приклад – костел в Дубровиці. Це двовісний храм, пофарбований у червоний колір. Раніше він належав монастирю піарів. Вважається, що це найпівденніша пам'ятка школи Вільнюського бароко. Безперечно одне – ця споруда не має аналогів в Україні.

До культурних набутоків римо-католицьких освітніх осередків Волині також можна віднести ботанічні сади і парки. Згадаймо за ботанічний сад при Любешівській піарській школі, який фахівці вважають найдавнішим в Україні. Він займав площу 105x130м, мав гарні липові алеї, що частково збереглися до наших днів. Крім того, у ньому були велика та мала оранжереї, теплиці, а також дві башти. Неподалік був розташований фруктовий сад, який мав назву «Венеція»¹¹⁴.

У Дубровицькій піарській школі було також закладення ботанічного саду з теплицями й оранжереями, а також парку, окремі вікові дерева якого збереглися до наших днів. Зазначимо, що сучасні вітчизняні фахівці, провівши ґрунтовну дослідницьку роботу та спираючись, зокрема, на нещодавно виявлений документ у Центральному державному історичному архіві (м.Київ), наголошують на унікальності колекції ботанічного саду при Дубровицькій піарській школі, оскільки до її складу входили рослини 59 родин, 127 родів і 172 види¹¹⁵.

Так, аналіз географічного походження зразків цієї колекції виявив, що у ній репрезентовані різні регіони земної кулі: Північна, Південна і Центральна Америка, Середземномор'я, Африка, включаючи Мадагаскар, Австралія й

¹¹³ Михайлишин О. Костьол Св. Антонія в Великих Межирічах (Корецьких): три століття життя. Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: Науковий збірник. Вип. 8. Луцьк: Надтир'я, 2001. С. 134

¹¹⁴ Мельник В.І. Ботанічні сади при монастирях піарів на Волині у XVII-XIX ст. *Інтродукція рослин*. 2014. №4. С. 66

¹¹⁵ Мельник В.І. Колекція тропічних та субтропічних рослин Дубровицького монастиря піарів XIX століття. В.І. Мельник, Л.І. Буюн. *Інтродукція рослин*. 2013. №3. С. 88.

Індокитай. Водночас на підставі аналізу великого різноманіття рослин із ботанічної колекції Дубровицького піарського осередку науковцями висунуто гіпотезу стосовно того, що, створена з навчальною метою, вона, можливо, мала також своїм завданням представити різноманіття господарських груп рослин: декоративних, лікарських, технічних, ефіроолійних, пряно-смакових, овочевих, плодових. Це дає підстави для припущення, що їхнє культивування переслідувало не тільки освітню, а й господарську мету, оскільки у цей час на теренах Волині виникла значна кількість садово-паркових ансамблів, які конче потребували екзотичних рослин. Водночас очевидно, що створення такої унікальної колекції тропічних і субтропічних рослин на Поліссі та її розвиток упродовж XVIII – на початку XIX ст. уможливило тісне співробітництво дубровицьких піарів із членами їхнього ордену в Іспанії й Італії, оскільки саме до цих країн у ті часи надходила велика кількість живих рослин і насіння з усього світу¹¹⁶.

Про ботанічний сад при піарському колегіумі у Межиричі Корецькому дізнаємося з праці польського дослідника А. Мошинського «*Monografia Kollegium i Szkoły pijarskiej w Międzyrzeczu – Koreckim*» (1876 р.). Оскільки відомо, що 1754 р. ректор цього навчального закладу Д. Шибінський обгородив шкільний ботанічний сад муром, то з цього випливає, що його цінність була неабиякою¹¹⁷.

До речі, навчання у Межирицькому колегіумі піарів багато у чому визначило долю одного з його випускників – Вацлава Бореяка (1764- 1854 рр.), який не тільки заснував ботанічний сад і парк у своїх володіннях у с. Самостріли, а й сприяв виникненню садів у Висоцьку, Володарці, Мотовиловці та Султанівці¹¹⁸.

Також відомо про те, що ботанічний сад був і в Кременецькій гімназії. У

¹¹⁶ Там само. С. 102.

¹¹⁷ Moszynski A. *Monografia Kollegium i Szkoły pijarskiej w Międzyrzeczu – Koreckim*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagellońskiego, 1876. S.67.

¹¹⁸ Волненко Н.П. Самостріли: Нарис історії села на Волині (Рівненська область). Рівне: Волинські обереги, 2012. С.34

1808 році Т. Чацький запропонував тридцятирічному австрійцю В. Бессеру роботу в Кременецькій гімназії. Бессер читав ліцеїстам натуральну історію, тобто походження та географічні відомості з історії розвитку рослин 546 . Водночас він обіймав посаду директора ботанічного саду і прагнув запровадити багато змін. Так під його керівництвом учні висаджували нові рослини (з ботанічних садів усієї Європи), розбудовували оранжереї. Він осучаснив програму навчання та систему колекцій ботанічного саду, запроваджені ще засновником цього парку та великим ентузіастом-ботаніком ірландцем Д. Макклером та продовжувачем його справи професором Ф. Шейдтом. Тим самим В. Бессер продовжив справу і Д. Макклера, і Ф. Шейдта щодо перетворення Кременця у важливий пункт на карті досліджень європейської флори¹¹⁹.

Доречно відзначити, що Кременецький ботанічний сад слугував базою для глибокого й ґрунтового опанування учнями наукових засад ботаніки. Вони збирали місцеву флору і вирощували її в саду для кращого вивчення і розмноження. Також функціонували відділи декоративних та овочевих рослин. Систематичне щорічне висаджування рослин сприяло створенню у 1807 році аптекарського городу (як складової ботанічного саду) для підготовки ліків рослинного походження у фармацевтичній лабораторії з подальшим їх безкоштовним розповсюдженням серед прихожан Почаївської Лаври¹²⁰.

Отже, впродовж своєї діяльності римо-католицькі освітні осередки принесли чимало здобутків в культурно-освітній розвиток краю. Водночас невід'ємними складовими функціонування цих навчальних закладів були потужні бібліотеки, фонди яких налічували тисячі томів. Вони склалися з навчальних творів переважно латинською, французькою та польською мовами. При монастирях нерідко були власні друкарні, які видавали чимало книг. Ще одним вартісним набутком культурно-освітньої праці римо-католицької церкви на теренах Волині було те, що саме при їхніх осередках виникли перші ботанічні

¹¹⁹ Волинські Афіни. 1805–1833 : зб. наук. праць. під ред. С. Маковського і В. Собчука. *Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка*. Тернопіль : «Богдан», 2006. С.264.

¹²⁰ Там само. С. 270

сади у регіоні, які відзначалися значним різноманіттям своїх колекцій.

2.3 Репресивна політика російської влади щодо католицьких освітніх закладів

У першій третині XIX ст. на Волині початкова та середня освіта була під контролем католицьких та уніатських орденів і польської шляхти. Католицькі священники відігравали значну роль у піднятті рівня освіченості серед своїх віруючих. У процесі навчання вони досить часто зверталися до історії Польщі та національних традицій. Після придушення польського національного повстання 1830-1831 рр. «епоха польської освіти» поступилася новій добі – російській.

Придушення листопадового повстання стало приводом для репресивних дій офіційної влади. Микола I наказав «...закрити всі польські навчальні заклади та створити замість них російські». Під час підбору педагогічних кадрів перевага надавалася вчителям, які були росіянами.¹²¹

У 1831 р. Рішенням Комітету у справах західних губерній на Правобережжі були ліквідовані монастирі саме найзаможніших орденів, які надавали добродійну підтримку освіті: домініканців (із 85 монастирів скасовано 55), францисканців (із 41 монастиря скасовано 31), кармелітів (із 32 скасовано 25)¹²².

У такий спосіб російський уряд намагався послабити вплив польського шкільництва в регіоні, а також отримати значні надходження до бюджету держави або до бюджету православного Святого Синоду. Наприклад, майно Кам'янецької та Луцької єпархій оцінювалося сумою 410049 крб. сріблом¹²³.

Після ліквідації католицьких орденів фондуші піарів з Межиріч і Дубровиці, тринітаріїв з Теофіополя були передані на потреби відкритих російських шкіл. На місці колишніх католицьких приходських шкіл поступово створювалися світські школи¹²⁴.

¹²¹ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережної України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) Київ.: НАН: України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2012. С. 16

¹²² Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 324

¹²³ Там само. С. 325

¹²⁴ Данієль Бовуа. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793—1830 рр. Львів, 2007. С. 275

Крім названих дій, Санкт-Петербург провів і кардинальні організаційні зміни в освітній сфері краю. Зокрема, 12 січня 1831 р. Волинську та Подільську губернії було виведено зі складу Віленського навчального округу та включено до більш лояльного – Харківського. Проте такий стан речей проіснував недовго. 14 грудня 1832 р. було створено новий навчальний округ – Київський, до якого ввійшли Волинська, Київська, Подільська та Чернігівська губернії. Ці організаційні зміни дали змогу встановити значно ефективніший контроль за навчальними закладами краю та ослабити організаційний вплив на них польської аристократії¹²⁵.

Наступним кроком російської адміністрації стали заходи з ослаблення матеріальної та ідеологічної залежності шкіл від католицької церкви та польської шляхти. Для цього 3 грудня 1831 р. Комітет у справах західних губерній затвердив правила конфіскації католицьких монастирів, внаслідок чого лише на Волині закрили та передали православної церкві 35 монастирів і 50 костельців. Результатом цього стало те, що протягом 1832–1833 рр. майже усі школи при монастирях і костельцях були закриті, а ті, що залишилися повністю підпорядковувалися цивільному училищному начальству. Більше того, російська адміністрація чітко визначила, чим вони могли займатися, а саме: виховання та навчання бідних і сиріт читанню, писанню, рахуванню з обов'язковим вивченням російської мови¹²⁶.

12 вересня 1844 р. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора розіслала справникам трьох губерній циркуляр у якому вимагала надіслати перелік маєтків, де діти навчалися польською мовою.

З відомостей, які надходили від місцевих справників, дізнаємося, що в маєтку княгині Марцеліни Чарторийської, уродженої Радзивілл, католицький священик із-під Рівного разом з органістом викладали азбуку та катехізис восьми дітям віком 7-15 років, причому не тільки селянським. У маєтку графа Ігнатія Плятера в Рівненському повіті була музична школа, учні якої співали польською

¹²⁵ Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург., 1888. С. 262

¹²⁶ Там само. С. 264

мовою. 28 листопада 1844 р. генерал-губернатор Д. Бібіков у зв'язку з отриманою такого змісту інформацією надіслав до поліції запит, у якому вимагав письмового пояснення від звинувачуваних землевласників. Згодом Ігнатій Плятер, як повідомляв рівненський справник, відмовився підписувати відповіді на запит російською мовою. Він заявив, що не знає мови й не може підписати того, чого не розуміє, тому да пояснення польською, написавши, що утримував дітей у себе, як це робив його батько Антоній уже 50 років, «для власного задоволення, а коли йдеться про мову якою вони розмовляють або не розмовляють, то він у них про це не питав і мови їх не навчав». Д. Бібіков на таке роз'яснення стверджував, що І. Плятер не може не знати російської мови й закону, що зобов'язує використання її в офіційних документах, і не знати, що роблять його люди. Тому наказав заборонити навчання дітей чужою мовою¹²⁷.

З мовною політикою тісно була пов'язана кадрова. Вона проявлялася в позбавленні поляків і римо-католиків викладацьких посад. У школах західних губерній ще в 1830-х рр. була введена заборона надавати роботу вчителям католикам, особливо тим, які народилися в цих губерніях. Якщо наприкінці XVIII ст. учителі-католики становили переважну більшість, то в 1839 – лише 35 % від їхньої загальної кількості. У 40-50 –х рр. XIX ст. велика кількість викладачів-поляків була замінена росіянами¹²⁸.

Російський уряд розпочав проти католицького духовенства інформаційну війну. На сторінках місцевої преси викладачів латинських навчальних закладів зображували як радикально налаштованих прихильників польського національно-визвольного руху. Зокрема, місцеве видання «Волинські єпархіальні відомості» повідомляли, що майже всі викладачі та вихованці Кременецького ліцею входили до числа польських повстанців. Варто зазначити, що хоча цей навчальний заклад мав світський характер, до складу його педагогічного колективу входило чимало представників католицького кліру.

¹²⁷ Даніель Бовуа. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863). Київ, 1996. С. 100-102

¹²⁸ Zasztowt L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki PAN. 1997. S. 228-237

Читачеві нав'язувалася думка, що до повстання 1830–1831 рр. викладачі ліцею готувалися завчасно, неначе для того, щоб привчити учнів до військової справи у ліцеї викладалися фехтування і верхова їзда. Крім цього, в механічній кузні, що знаходилася при закладі, виготовлялася зброя для поляків¹²⁹. Таким чином російські чиновники намагалися виправдати в очах громадськості закриття Кременецького ліцею, який був найпомітнішим навчальним закладом Правобережжя і прирівнювався до кращих європейських шкіл. Дискредитацією викладачів ліцею, зокрема священиків, місцева влада обґрунтовувала необхідність передачі закладу православному духовенству, що й сталося у 1835 році.

Тож, у 30-х роках польська католицька освіта поступово переходить у підпілля. В середині XIX ст. за одним з циркулярів Бібікова католикам категорично заборонялося обіймати посади в адміністрації краю та вчителювати. Російська мова стала провідною на всіх ступенях шкільного навчання, а польська була повністю усунута зі школи навіть як предмет вивчення. Однак, католицьке духовенство продовжувало викладати у приватних польських школах, які невдовзі теж були заборонені. Ці школи створювалися з ініціативи католицького кліру та поляків для навчання дітей польській мові та молитвам. Відомо, що після листопадового повстання на Волині діяло 55 приватних польських шкіл¹³⁰.

Репресивна політика російської влади щодо католицьких освітніх закладів викликала спротив не тільки духовенства, а й частини польської шляхти. У 1859 р. польська шляхта Волині звернулася до імператора з проханням відновити навчання селян-католиків польською мовою. Російський уряд прийняв рішення про рівноправність католицького й православного духовенства в навчанні віри¹³¹.

Тому в 60-х роках спостерігається поживлення католицького кліру у сфері

¹²⁹ Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793-1917рр.) : монографія С. І. Жилюк, Б. Є. Бойко. Острого : Нац. ун-т. «Острозька академія», 2010. С. 132

¹³⁰ Сейко Н. А. Зазнач. праця. С. 90

¹³¹ Буравський О. А. Соціально-економічне становище Римо-католицької церкви...С. 77

початкової освіти. Відтепер ксьондзи отримали хоч і невелику, проте свободу в освітній галузі. Це підтверджував дозвіл, виданий генерал-губернатором І. Васильчиковим 7 січня 1861р. Згідно з ним католики мали право «навчати дітей правилам святої віри та молитвам». Використовуючи ці поступки влади, римо-католицький єпископ К. Боровський наказав «...всім настоятелям та священникам, що живуть при католицьких монастирях, щоб вони збирали дітей римо-католиків і навчали їх догмам римо-католицької віри, молитвам та обрядам». Єпископ відзначав, що велика кількість духовенства відгукнулася на його заклик. Тому в цей час головним ініціатором організації польських шкіл було католицьке духовенство¹³².

Незважаючи на тимчасові поступки місцевої влади, всі школи при костьолах перебували під пильним контролем поліції. Генерал-губернатор постійно отримував інформацію про кількість католицьких шкіл на Волині та про те, хто там вчителює. Якщо в школі викладалися будь-які предмети, крім Закону Божого, молитв та церковного співу, то її потрібно було негайно закрити. На основі звітів Овруцької, Дубенської і Новоград-Волинської поліції можна стверджувати, що католицьких шкіл на їх території не існувало. Винятком став лише Любарський домініканський монастир. Виявилось, що, крім дозволених предметів, тут діти вчилися писати та читати.¹³³

Останню крапку у боротьбі за освітню сферу поставило повстання 1863–1864 рр. Розпочалась ця кампанія з 1866 року і дістала назву «розполячення католицизму» в імперії. У лютому- березні 1865 р. волинський губернатор Чертков надіслав повітовим справникам губернії розпорядження затримати співучасників повстання настоятеля Китайгородського костелу Кам'янецького повіту Подільської губернії ксьондза Малиновського, а також ксьондза Щеніовського¹³⁴.

Ще дещо раніше — 8 жовтня 1865 р. послідувало «височайше повеління»

¹³² Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 188

¹³³ Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис Київ. : Поліс, 2000. С. 101

¹³⁴ ДАРО. Ф. 379. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1

про введення навчання російською мовою закону Божого римо-католикам у західних губерніях Росії у всіх школах. Проте рано торжествували імперські стратеги русифікації. З боку поляків цей захід зустрів, як це визнавали і апологети царської політики щонайсильнішу протидію. Ксьондзи, про що вже вище говорилось, всіляко відстоювали навчання Закону Божого польською мовою, посилаючись то на відсутність дозволу від своїх єпископів перейти на російську мову, то на незнання її. Щоб прісікти цей саботаж, царські власті у 1869 р. пішли на такий крок. Згідно правил, введених російським урядом того року, у західних губерніях було встановлено обов'язкова присутність на екзаменах з російської мови, історії та літератури представника навчальної округи, причому семінаристи, які отримали незадовільну оцінку від нього, позбавлялись права займати духовні посади¹³⁵.

Гостро протестував проти цього, зокрема луцько-житомирський єпископ К. Боровський, котрий заявляв: «Польська і литовська мова є стіною, яка охороняє католицизм, фортецею проти православ'я». Ясно, що царські власті не могли йому цього дарувати. Власне за це він і був депортований у 1870 р. до Пермі¹³⁶.

Ще більше загострили ситуацію видані в 1864 р. царським урядом «Правила», відповідно до яких, відкривати нові школи в «південно-західній Росії» дозволялося лише православному духовенству. У 1869 р. католицьким навчальним закладам було завдано останнього удару. Згідно із «Положенням про народні училища в губерніях Київській, Подільській та Волинській» початкову народну школу підпорядкували православному духовенству. Запроваджувався штат інспекторів народних училищ, у процесі формування якого переваги надавалися вихідцям із Лівобережної України або росіянам за походженням¹³⁷.

Намагаючись хоч якось протистояти тотальній русифікації та зберегти власну ідентичність, католицькі ксьондзи продовжували навчати учнів таємно.

¹³⁵ Лісевич І.Т. Зазнач. праця. С. 177

¹³⁶ Там само. С. 179

¹³⁷ Буравський О. А. Соціально-економічне становище... С. 129

Так, у 1873 р. вчитель Новоселицький, заявив, що учні підготовчого класу (католики) не виконували домашнє завдання тому, що в них не вистачало на це часу. Причиною цього стало те, що після навчання хлопчики збиралися в квартирі органіста костьолю св. Іосифа Чайковського, де разом із дівчатками вчилися співу. 18 лютого 1873 р. Новоселицький випадково зайшов до костьолю Св. Іосифа та побачив, як учень православного віросповідання Пасечников прислужував ксьондзу І. Малевичу при здійсненні богослужіння. За такі дії рада училища винесла догану учні. Отже, католицькі священники продовжували вчити дітей таємно, незважаючи на всі заборони місцевої влади¹³⁸.

Імперський уряд був переконаний, що внаслідок вжитих заходів вплив католицького духовенства зведений нанівець і не становить серйозної загрози. 17 квітня 1905 р. Микола II підписав указ «Про зміцнення початків віротерпимості», яким дозволялося викладати в школах Закон Божий рідною мовою. У 1906 р. було скасовано заборону на навчання у польських школах. Через кілька років волинський губернатор із розпачем заявляв, що після відміни цієї заборони у регіоні почали відкриватися польські школи без належного дозволу. Ці школи утримуються на місцеві кошти і знаходяться у віданні їх засновників – ксьондзів¹³⁹. Тож можна стверджувати, що й на початку ХХ ст. католицьке духовенство продовжувало відігравати важливу роль у розвитку парафіяльного шкільництва на Волині.

Отже, російська репресивна політика була спрямована на усунення римо-католицької освітньої системи. Тобто усі дії самодержавства з обмеження прав римо-католиків стосувалися саме українських і західних губерній та мали єдину мету – перетворити придбані землі разом із населенням, що тут проживало, у колонії які мали б втратити будь-який зв'язок із зовнішнім світом і забути навіть про можливість повернення собі свободи. Руйнація римо-католицької церкви мала знищити духовний стрижень суспільства, яке не визнавало російське

¹³⁸ Сторожук І.А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804 – 1905 рр.: дис. канд. іст. наук. Київ, 2015. С. 148

¹³⁹ Сейко Н. А. Знач. праця. С. 77

самодержавство законною владою. Головним наслідком цього протистояння стали антиросійські настрої польського духовенства, оскільки влада намагалася передати освіту російській православній церкві. Попри обмежувальні заходи римо-католицька освіта діяла у підпіллі. Священники продовжували навчати учнів польською мовою, створювалися школи за допомогою католицького кліру та польської шляхти.

Висновки до другого розділу. Отже, РКЦ наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. незважаючи на обмежувальну політику російської влади, спромоглася займатись культурно-освітньою діяльністю. Навчальні заклади, які діяли в регіоні, функціонували переважно за рахунок коштів Римо-католицької церкви або приватних осіб. Безперечно освітні заклади сприяли поширенню грамотності серед населення, разом з тим були і засобом його ополячення.

Важливу роль у реформуванні освіти в регіоні на початку XIX ст. відіграли польські патріоти – Адам Чарторийський і Тадеуш Чацький, луцько-житомирський єпископ Каспер Цецішевський, граф Ю. Іллінський.

Почаївські василіани одними із перших в Україні почали друкувати книги народною мовою, чим сприяли збереженню мовно-культурної ідентичності українського народу. Значний вплив на культурно-освітнє життя регіону мав Бердичівський кармелітський кляштор. Кармеліти заснували свою латино-польську друкарню і почали видавати книжки, що набули значного поширення на Правобережжі. Водночас, римо-католицький чернечий орден піарів упродовж кінця XVII – першої третини XIX ст. долучився до становлення та розвитку бібліотечної справи на Волині. Так, відомо, що при піарській колегії у Любешові діяла бібліотека, яка нараховувала близько трьох тисяч томів книг.

Архітектурні комплекси чернечих осередків на Волині входять до числа оригінальних творів архітектурного мистецтва, деякі з них збережені до нині. До культурних набутоків римо-католицьких освітніх осередків Волині також можна віднести ботанічні сади і парки.

Російська репресивна політика була спрямована на усунення римо-католицької освітньої системи. Руйнація римо-католицької церкви мала знищити

духовний стрижень суспільства, яке не визнавало російське самодержавство законною владою. Розпочинається справжня боротьба за освіту краю. Головним наслідком цього протистояння стали антиросійські настрої польського духовенства, оскільки влада намагалася передати освіту російській православній церкві. Репресивні заходи імперського уряду не призвели до повного знищення католицької системи шкільництва. Завдяки ентузіазму духовенства вона продовжувала існувати у формі таємних шкіл.

РОЗДІЛ 3. БЛАГОДІЙНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РКЦ НА ВОЛИНІ ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ- ПОЧАТОК ХХ СТ.

3.1 Роль РКЦ у підтримці бідних та нужденних

Розглянемо добротинність як явище соціокультурне, зокрема як джерело підтримки та фінансування різних галузей суспільного життя Волині середини ХІХ - початку ХХ століть. Адже саме тут, добротинність проявилася найяскравіше.

Законодавче оформлення благодійної діяльності знайшло своє відображення в існуючій правовій системі. У 1825 році прийнято положення комітету міністрів – «Правила використання пожертв, що надходять для облаштування закладів опіки для бідних». Згідно положенню, губернатори та інше місцеве цивільне начальство мало контролювати добротинні надходження і визначати їх достатність для відкриття того чи іншого богоугодного закладу.¹⁴⁰

Виданий у 1857 році «Статут про громадське піклування» регулював діяльність добротинних товариств, які створювалися приватними особами. У 1862 р. прийнято спеціальний імператорський указ про передання справи створення благодійних товариств до відання МВС¹⁴¹. 1875 року визначено, що благодійні товариства, які не знаходились у підпорядкуванні міністерств та головних управлінь, дозвіл на відкриття закладу мали отримувати у імператор. В 1897 році порядок створення добротинних товариств знов вдосконалено за допомогою затвердження зразкових статутів для товариств такого роду¹⁴².

У другій половині ХІХ – початку ХХ ст., благодійницьку діяльність здійснювали римо-католицькі монастирі. Наприклад, Старокостянтинівський капуцинський монастир у 1874 р. відкрив благодійну установу – богадільну, у якій утримувались на пожертвування прихожан бідні жінки, які не могли

¹⁴⁰ ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 40 (1825). № 27076а. 04.10.1825. С. 108–109

¹⁴¹ Сейко Н. А. Зазнач. праця. С. 37-40

¹⁴² ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1877. Т. 50 (1875). Ч. 2.. № 55403. 22.12.1875. С. 480–481

заробляти собі на прожиття. Хворих лікували, померлих ховали. Монастир виховував 5 хлопчиків, зважаючи на важке матеріальне становище їхніх батьків.

Францисканці взяли на себе утримання нового училища в Заславлі, а також фінансування навчання в Житомирі, Чуднові, Янові, Варьковичах та ін. У 1803 р. заклали початкову школу в Житомирі, відкрили приходські школи в Дружкополі, Шумську, Межерічці Острозькій та Івниці. Кармеліти (босі) передали 2500 злотих у Бердичівське училище, надавали безкоштовно навчальну літературу зі своєї друкарні, фінансували навчання в училищах Олевська, Ушомира, Топорищ, Лабуні, Антополя, Городищ, Дубно. Домініканці надали кошти на відкриття училища в Старокостянтинові, одну тисячу злотих на Ботанічний сад в Луцькому та Житомирському училищах, 100 книжок для Волинської гімназії. Допомогали вони також училищам в Овручі, Чарторійську, Камені-Каширському, Володимирі, Чорнобилі, Ходоркові, Тарговицях¹⁴³.

Орден піарів утримував Домбровицьке, Заславське, Межиріцьке училища. Варто зазначити, що в цих навчальних закладах переважали вчителі польського походження, ксьондзи та монахи¹⁴⁴.

Організацією роботи при богадільнях займалися члени католицьких братств. Навіть стрімке скорочення монастирів і церков на Правобережжі не змогло звести нанівець дану роботу. Станом на 1882 рік, згідно офіційних звітів, в Луцько-Житомирській єпархії продовжували діяти братства: при Житомирському римо-католицькому кафедральному соборі та парафіяльній церкві – братство св. Трійці; при Дубенському костьолі – братство св. Розарії; при Берестецькому костьолі – братство св. Трійці; при Кременецькому костьолі – братство св. Франциска; при Вишневецькому костьолі – св. Трійці; при Острозькому костьолі – братство св. Розарії; при Бердичевському костьолі – братство св. Розарії¹⁴⁵.

¹⁴³ Білоусов Ю. Знач. праця. С. 53

¹⁴⁴ Бабійчук В. Знач. праця. С. 148

¹⁴⁵ Махорін Г.Л. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917рр.): Історичний аспект. Дис. ... канд. істор. наук – 07. 00. 01. Луганськ, 2007. С. 117

Духовенство Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії брало участь у відкритті дитячих притулків для утримання, виховання, навчання сиріт і безпритульних дітей обох статей, незалежно від їхнього віросповідання, стану та походження. Для такої благодійницької акції вони щороку організовували у своїх приходах пожертвування від прихожан. Зокрема, 23 листопада 1899 р. консисторія на запит Житомирського повітового голови дворянства наказала декану, а також усім настоятелям римо-католицьких приходів Житомирського повіту в недільні та святкові дні тричі оголошувати прихожанам здійснювати благодійницькі внески грошми та речами, на створення товариства та відкриття притулків у Житомирі та Житомирському повіті: у великих селах, у деяких фабричних та заводських поселеннях¹⁴⁶.

27 червня 1901 р. консисторія призначила до складу членів Житомирського повітового попечительства дитячих притулків від римо-католицького духовенства віце-декана Житомирської кафедри почесного каноніка ксьондза Михайла Русгацького. У Луцько-Житомирській римо-католицькій дієцезії (1896р.) почалося безкоштовне розповсюдження релігійної літератури, дозволеної цензури. 1 березня 1902 р. настоятель Рівненського римо-католицького костелу ксьондз Чайковський надіслав рапорт управляючому Луцько-Житомирською римо-католицькою єпархією ксьондзу Крушинському, у якому просив дозволу на будівництво в місті двоповерхового кам'яного будинку для влаштування богадільні, у якій мав намір утримувати старців, які не мали житла та засобів для існування. У рапорті він підкреслював, що на побудову та утримання цього притулку кошти виділив власник м. Рівного князь Станіслав Любомирський¹⁴⁷.

Після проголошення Правил 4 березня 1904 р., які надавали право створення та легальної діяльності громадських товариств і організацій, на Правобережній Україні, зокрема й Волині почали утворюватися благодійні римо-католицькі товариства. У Статуті цих товариств указано, що їхньою метою

¹⁴⁶ Там само. С. 121

¹⁴⁷ Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 372

є надання матеріальної та моральної допомоги бідним римо-католицького віросповідання, незважаючи на стать, вік, звання, стан і національність. Ця допомога виражалася в постачанні одягу, їжі, притулку для незаможних, грошової допомоги; сприянні пошуку нужденним занять або служби, медичної допомоги; поселенні в будинки людей похилого віку; вихованні сиріт; поширенні книг¹⁴⁸.

Засновниками Товариств були, як правило, члени польської громади зі знаті та духовенства. Проект статуту РКБТ у м. Рівному склали й стали засновниками Товариства княгиня М. Любомирська, відставний генерал-лейтенант Ф. Римашевський, настоятель Рівненського костюлу ксьондз К. Нановський. Мотивацією відкриття Товариства стало збільшення населення в місті у зв'язку з початком воєнних дій і напливом біженців¹⁴⁹.

Товариствам надавалося право відкривати громадські їдальні, дешеві квартири, будинки для ночівлі, ремісничі та навчальні заклади. Члени цих товариств поділялися на почесних (за значні пожертвування), пожиттєвих (не менше 100 крб. внесків відразу), жертводавців (щороку не менше 5 крб.), дійсних (щороку не менше 3 крб.), стоваришованих (не менше 1-2 крб.). Кошти товариств складались із членських внесків, доходів від капіталів майна товариства, пожертвувань, що становило недоторкуваний і розхідний капітал; прибутків від драматичних вистав, концертів¹⁵⁰.

Постановою Волинського губернського присутствія 20 вересня 1906 р. було зареєстровано Заславське римо-католицьке благодійне товариство, метою якого було поліпшення матеріального й морального стану бідних римо-католиків м. Заслава й Заславського повіту. Волинське товариство взаємодопомоги римо-католицькому духовенству, зареєстроване 26 лютого 1907 р., надавало

¹⁴⁸ Білобровець О. Діяльність польських благодійних організацій на Правобережній Україні наприкінці ХІ- на початку ХХ ст. *Матеріали ІV Волинської міжнародної історико-красназавчої конференції, присвяченої заснуванню історичного факультету Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Збірник наукових праць*. Житомир. 2011. С. 14

¹⁴⁹ Там само. С. 17

¹⁵⁰ Там само. С. 15

матеріальну допомогу особам похилого віку та хворим ксьондзам¹⁵¹.

Житомирське римо-католицьке благодійне товариство (zareєстроване 26 липня 1905 р.) ставило перед собою таке ж завдання. Воно відкривало громадські їдальні, гуртожитки, лікарні, народні читальні, бібліотеки тощо. У 1912 р. надало допомогу 1174 особам; утримувало для бідних дітей та літніх людей притулки, при яких діяли бібліотека й ремісничі майстерні. Аналогічною діяльністю в краї займалися Кременецьке та Луцьке римо-католицькі благодійні товариства, засновані 1906 р¹⁵².

7 грудня 1906 р. у м. Житомирі було zareєстровано «Волинське товариство допомоги римо-католицькому духовенству», метою якого стала матеріальна допомога літнім, хворим, нездатним до священницької праці або бідуючим ксьондзам. Ця допомога виражалась у сплаті щорічної пожиттєвої ренти для людей похилого віку, одноразових допомогах для лікування та на випадок нещастя певній грошовій сумі настоятелям дуже бідних приходів. Для цього Товариство мало право відкривати притулки для хворих і немічних ксьондзів та здобувати при цьому різними законними шляхами нерухомість. Члени Товариства поділялися на дійсних - тих, хто був ксьондзом Луцько-Житомирської єпархії та одноразово вніс не менше 150 крб. або щороку вносив не менше 10 крб.; звичайних - тих, хто одноразово вносив не менше 75 крб. або 3 крб. щороку, але ніякими правами Товариства не користувався. Усі засновники Товариства й ті, хто надав значні послуги, визнавалися пожиттєвими членами Товариства¹⁵³.

Однак товариствам, у статутах яких царська цензура знаходила невідповідність деяких положень чинному законодавству, в реєстрації було відмовлено. Так, 12 серпня 1912 р. Волинське губернське у справах про товариства присутствіє відмовило в проханні шляхтичам м. Ковеля і

¹⁵¹ Шостак І. В. Діяльність римо-католицьких благодійних товариств на українських землях у складі Російської імперії на початку ХХ століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Історичне релігієзнавство.* 2014. Вип. 10. С. 201

¹⁵² Там само. С. 202

¹⁵³ Білобровець О. Значч. праця. С. 18

Ковельського повіту С. Лада-Лобаржевському, Г. Рихлинському, С. Старчевському і Л. Бялостоцькому про реєстрацію Ковельського римо-католицького благодійного товариства, метою діяльності якого було покращення матеріального становища збіднілих римо-католиків шляхом збору пожертв із населення міста, а також надання допомоги товариствам у Володимирі-Волинському, Волочиську, Красилові.¹⁵⁴

Важливо зазначити, що ці об'єднання не лише займалися благодійництвом, але й сприяли розумовому й моральному розвитку польського населення губернії. Так, християнське католицьке товариство трудящих жінок — Dzwignia, зареєстроване в Житомирі 4 червня 1907 р., працювало в напрямі підвищення інтелектуального й морального рівня членів товариства, поліпшення їх матеріального стану. Задля досягнення цієї мети товариству, відповідно до статуту, надавалося право засновувати бібліотеки й читальні; здійснювати опіку над своїми членами, яким не було ще вісімнадцяти років і які потребували матеріальну й моральну підтримку; організовувати, з дозволу влади, позичково-заощаджувані каси та каси взаємодопомоги для матеріальної підтримки членів товариства; відкривати літні колонії, гуртожитки, притулки, влаштовувати дешеві їдальні, надавати квартири тощо¹⁵⁵.

Архівні джерела свідчать, що римо-католицькі священники Правобережної України активно залучалися до збору коштів на потреби різних товариств. З рапорту Житомирського декана від 18 березня 1914 р., надісланого до Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії, дізнаємося, що кошти, зібрані в костелах за 1910 р., надходили на потреби Червоного Хреста – 5 крб. 67 коп; сліпих- 7 крб. 48 коп.; товариства допомоги постраждалим у російсько-японській війні солдатам та їхнім сім'ям – 6 крб. 73 коп¹⁵⁶.

Варто зазначити, що безпосередню участь у таких благодійних акціях брав

¹⁵⁴ Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 348

¹⁵⁵ Там само. С. 354

¹⁵⁶ Білоусов Ю. Знач. праця.. С. 178

єпископ Луцько-Житомирської римо-католицької дієцезії К. Недзялковський. Зокрема, він інформував волинського губернатора, що надіслав йому отримані від настоятеля Троянівського приходського костелу гроші (15 крб.), які були зібрані прихожанами у квітні 1904 р. на потреби поранених воїнів і просив передати їх за призначенням¹⁵⁷.

Римо-католицькі священики брали активну участь у зборі пожертвувань на товариство сліпих, яким опікувалася імператриця Марія Федорівна. За розпорядженням вже вище згаданого єпископа К. Недзялковського, було організовано щорічний збір із приходів відповідних коштів. Наприклад, старокостянтинівський декан у листопаді 1907 р. надіслав до Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії 14 крб., кам'янецький- 26 крб, житомирський – 8 крб., таращансько-канівсько-уманський – 6 крб. Усього в грудні 1907 р. від деканатів дієцезії на потреба товариства надійшло 152 крб. 82 коп¹⁵⁸.

Підсумовуючи, можна зазначити, про вагому роль римо-католицької церкви, яка стала важливою соціальною інституцією. Вона заохочувала до створення добродійних організацій, проведення благодійної діяльності. Завдяки їй були створені благодійні товариства та організації, засновані за участю представників польського дворянства, інтелігенції та римо-католицького духовенства. Вони надавали допомогу різним верствам населення Волині у вигляді матеріальної та духовної підтримки, сприяли розвитку національної культури й освіти.

3.2 Добродійна діяльність РКЦ у відродженні польської освіти на Волині

Хоча й російський уряд забороняв створювати римо-католицькі

¹⁵⁷ Там само. С. 181

¹⁵⁸ Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Київ: 1994. С. 112

парафіяльні школи, і рідномовне шкільництво для польської національної меншини Волині припинило своє існування після 1863 р., проте, все ж таки елементи польського шкільництва продовжували дихати не зважаючи на заборони.

Російський чиновник М. Барсов, мандруючи Волинню й Поділлям, підкреслював: «Школи при костелах і кляшторах засновуються зовсім не одним лише ксьондзом чи абатом й утримуються зовсім не винятково за рахунок монастиря чи костела, а цілими добродійними патріотичними товариствами поляків, які розповсюдилися в останній час і мають зносини з Варшавою, Краковом і Парижем; тому закрити ці школи насильницькими заходами неможливо; закриті в одному місці, вони з'являться в іншому й будуть продовжувати свою справу...». На початку ХХ ст. римо-католики становили незначну частину (6%) учнів закладів системи початкової освіти (наймасовішої на той час), водночас це була ¼ учнів середніх навчальних закладів губернії¹⁵⁹.

Російське самодержавство з усіх сил прагнуло приборкати процес формування польської освіти, щоб русифікувати навчальний процес у регіоні.

«Положенням про народні училища в губерніях Київській, Подільській і Волинській» від 25 травня 1869 р. початкову народну школу на Правобережжі повністю було підпорядковано православному духовенству, запроваджувався штат інспекторів народних училищ, у процесі формування якого переваги надавалися вихідцям із Лівобережної України або росіянам за походженням¹⁶⁰.

Указом імператора Олександра III від 10 грудня 1892 р. училища при римо-католицьких церквах в імперії переходили в розпорядження міністерства народної освіти. Одна к католицькому духовенству дозволялося стежити за релігійною освітою молоді в названих закладах. Із римо-католицької духовної колегії від 27 січня 1893 р. Луцько-Житомирському єпископу надійшло розпорядження повідомити всій єпархії, що в Київській, Волинській і

¹⁵⁹ Сейко Н. А. Знач. праця. С. 134-135

¹⁶⁰ Щербак Н. Знач. праця. С. 11

Подільській губерніях ніяких училищ при костелах не повинно бути¹⁶¹.

Єпископ Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії Козловський брав участь у розподілі заповіданого капіталу доктора медицини Івана Лернета. На Житомирську чоловічу гімназію графом Феліксом Чацьким і єпископом Козловським визначено стипендію, по 300 крб. на рік для чотирьох учнів, яка затверджувалась педагогічною радою Житомирської чоловічої гімназії. Стипендіями користувались діти бідних батьків, уродженці Волинської губернії незалежно від віросповідання й походження. За згодою з опікунами капіталу Івана Лернета графом Феліксом Чацьким і єпископом Козловським надходили відсотки із капіталу на відкриття в м. Луцьку чоловічої прогімназії¹⁶².

Римо-католицьке духовенство брало участь у товариствах народної праці, що були запроваджені в імперії. Зокрема, у Волинській губернії 2 жовтня 1884 р. було засновано Заславський повітовий комітет товариства. За його допомогою було організовано в повіті ремісничі школи: 1886 р. у с. Міхновці для навчання слюсарному, ковальському та столярному ремеслам, у Терновському та Заславському народних училищах. 12 листопада 1887 р. Луцько-Житомирська римо-католицька духовна консисторія зобов'язала деканів прилучити римо-католицьке духовенство до вступу в ці товариства¹⁶³.

25 серпня 1907 р. волинський губернатор Штакельберг надіслав таємний циркуляр повітовим чиновникам губернії, в якому констатовалося, що після скасування правил 3 квітня 1892 р. про покарання за таємне навчання в Південно-Західному краї стали відкриватися польські школи без належного дозволу. У ці школи, утримуванні на місцеві кошти, що були в їхніх засновників- ксьондзів, приймалися й діти селян православного віросповідання з метою навернення їх у католицизм. А це, на думку губернатора, загрожувало посиленню польської католицької пропаганди в краї. Він пропонував начальникам поліції та мировим посередникам здійснювати найсуворіший нагляд за їхньою діяльністю і про всі

¹⁶¹ Там само. С. 12

¹⁶² Сторожук І.А. Зазнач. праця. С.134

¹⁶³ Там само. С. 146

виявлені випадки відкриття подібних шкіл ставити до відома його та Київський навчальний округ (з наведенням даних про те, де саме відкрита школа і хто є її засновником). У випадку надходження розпорядження про закриття школи губернатор вимагав у чиновників від освіти практичного його виконання. Далі губернатор інформував місцевих чиновників, що в губернії вже існують такі школи в Старокостянтиніві, Красилові, с. Западинцях Старокостянтинівського повіту, у Шумську Кременецького повіту, у Мізочі Дубнівського повіту, Луцьку і с. Лавровому Луцького повіту, і пропонував справникам названих повітів зробити розпорядження про закриття цих шкіл, а осіб, які відкрили такі школи, притягнути до відповідальності.¹⁶⁴

Необхідно зазначити, що у виявленні польських шкіл царській адміністрації допомагала Православна церква. Зокрема, священник с. Крошні Житомирського повіту І. Ніколаєв надіслав 17 грудня 1905 р. рапорт на ім'я єпископа Волинського і Житомирського Антонія, у якому доповідав, що у ввіреному йому приході відкрита без належного на це дозволу школа для навчання польської грамоти. Далі він застерігав церковне начальство, що така школа небезпечна саме тим, що в ній будуть навчатися діти православних батьків. Питання про закриття школи було вирішено в червні 1906 р. На прохання єпископа волинський губернатор надіслав розпорядження повітовому справнику про закриття польської школи, а проти осіб, які її відкрили, було порушено судове слідство.¹⁶⁵

Вище згадане жіноче католицьке товариство «Dzwignia», зареєстроване в м. Житомирі 11 травня 1907 р., ставило перед собою мету підвищити інтелектуальний і моральний рівень усіх своїх членів, сприяти покращенню матеріальних умов життя й опіки своїх співробітників. Для досягнення цієї мети товариству надавалося право організовувати публічні бесіди й загальноосвітні курси засновувати бібліотеки та читальні, сприяти професійній освіті співробітниць, розвивати в них почуття солідарності й підтримки, улаштовуючи

¹⁶⁴ Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 356

¹⁶⁵ Там само. С. 368

загальні вечори та розваги, опікуватися співробітницями, які молодші 18 років і які потребують матеріальної та моральної підтримки¹⁶⁶.

Поліція здійснювала постійний негласний нагляд за діяльністю цих товариств, про що свідчать донесення. В одному з них указано, що «у Житомирі Благодійне римо-католицьке товариство, «Dzwignia» й інші товариства є вивіскою для всієї підпільної роботи крайнього польського шовінізму. Вони влаштовують школи та різні заклади. Робота, яка проводиться в основному ксьондзами, жінками патріотками, дуже складна й виявити її важко. Відомо, що в приміщенні товариства «Dzwignia» є таємна школа, якою керує багата вдова Левицька й активну участь беруть жіночий лікар Курманович, присяжний повірений Б. Влодек під керівництвом ксьондза Т. Скальського і Чижевського».¹⁶⁷

У доповіді дійсного статського радника Зайончковського було наведено такий факт: настоятель Камінь-Каширського приходу ксьондз Ян Мацейський у листі на ім'я єпископа К. Недзялковського від 28 жовтня 1910 р. повідомляв, що він другий рік утримує вчителя й дуже задоволений результатом його роботи. Але через посилення нагляду поліції йому важко приховувати це надалі. Тому серед заходів, накреслених у доповіді Зайончковського, з огляду на справу щодо ревізії Луцько-Житомирської єпархії від 30 жовтня 1911 р., було вказано на необхідність посилення поліцейного нагляду за таємними польськими школами¹⁶⁸.

Усього за 1909-1910 рр. на Правобережжі було закрито 20 таємних польських шкіл. Чому ж навчали у цих школах? Зокрема, княжна Анна Радзивіл у відкритій на її кошти школі в Рівному, крім Закону Божого, польської та російської мов, особисто навчала дітей рукоділля. Основний контингент учнів становили діти римо-католиків. Однак в окремих із них були й учні православних батьків, наприклад, у с. Торчин Луцького повіту, с. Клітні Овруцького повіту та

¹⁶⁶ Білобровець О. Зазнач. праця. С. 17

¹⁶⁷ Там само. С. 18

¹⁶⁸ Щербак Н. Зазнач. праця. С. 11

ін¹⁶⁹.

Варто зазначити, що римо-католицьке духовенство здійснювало на Волині значну культурно-освітню та громадську роботу. Вона значно активізувалась у квітні 1905 р. після того, як під тиском революційних подій 1905 р. царат трохи лібералізував своє ставлення до католицизму. Особливо цілеспрямовано виступали священники проти пияцтва, вони організовували гуртки тверезості, поширювали газети й журнали, відкривали бібліотеки¹⁷⁰.

У Житомирі (1911 р.) за редакцією ксьондза Бончковського видавалася польськомовна збірка «Wolyniak», Бончковський написав також трагедію «Болеслав Хоробрий».¹⁷¹

Царська влада забороняла в краї діяльність бібліотек, що функціонували без відповідного дозволу, тобто нелегально. Зокрема, начальник Волинського жандармського управління доповідав київському, подільському і волинському генерал-губернатору, що 30 грудня 1910 р. він одержав таємні відомості про те, що серед житомирських середніх начальних закладів існують гуртки «Польської соціалістичної молоді», які мають таємну польську бібліотеку. Таємна бібліотека функціонувала також при Житомирській римо-католицькій духовній семінарії.

На початку ХХ ст. римо-католицькі священники працювали законовчителями в навчальних закладах. У Волинській губернії, ксьондз Чижевський (комерційне училище – м. Житомир), ксьондз Усаневич (ремісничка школа – м. Бердичів), ксьондз Бравер (реальне училище та жіноча гімназія – м. Рівне).¹⁷²

Є також відомості про деяких інших ксьондзів. Наприклад, ксьондз Г. Яловицький працював учителем у м. Луцьку, закінчив духовну римо-католицьку академію у Петербурзі; з 1907 р. працював учителем у м. Києві. Ксьондз В. Артем'єв закінчив римо-католицьку духовну академію в Петербурзі, педагогічні

¹⁶⁹ Лісевич І. Т. Зазнач. праця. С.34-35

¹⁷⁰ Стронський Г. Й., Ніжинська Л. А. Римо-католицький костьол на Житомирщині на початку ХХ ст. Малинщина у просторі і часі. *Матеріали Всеукраїнської науково-красназвочої конференції 25-27 вересня 1996 р. Малин.* 1996. С. 96

¹⁷¹ Буравський О.А Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 376

¹⁷² ДАРО Ф. 215, Оп. 2, Спр. 932, Арк. 2

курси, з 1904 р. працював викладачем Луцької гімназії¹⁷³.

Варто зазначити, що російські чиновники встановлювали над ними таємний поліцейний нагляд. Наприклад, зі зведення агентурних відомостей по Київському жандармському управлінню за січень 1913 р. виявлено, що ксьондз із містечка Білопілля Бердичівського повіту Генріх Горський працював законоучителем у Козятинській жіночій гімназії. Він був відомий як фанатик, який у край вороже ставився до всього російського, особливо до православ'я, був палким польським патріотом¹⁷⁴.

20 листопада 1912 р. помічник начальника київського губернського жандармського управління в Бердичівському і Сквирському повітах повідомив, що в м. Бердичів є релігійні товариства під назвою «Роженцове» і «Шкаплерне». Ці товариства переслідували релігійні та моральні цілі. Однак, інформації про членів товариства немає, оскільки відповідні книги не велися. Запис до товариства відбувався наступним чином. Бажаючі особисто заявляли про свої наміри парафіяльному ксьондзу, від якого отримували благословення, настанови, розарій, і давали ксьондзу обіцянку вести моральний образ життя¹⁷⁵.

Головну роль в організації товариств в м. Бердичів відігравав місцевий ксьондз Зданович, який кожне богослужіння говорив проповіді і давав настанови держатися згуртовано, вести моральний образ життя, суворо виконувати усі обряди римо-католицької релігії, допомагати один одному матеріально. Проповіді священика мали дуже великий вплив на місцеве населення. Особливий акцент робився на проповіді доброчинності. Членські внески в товаристві не бралися із парафіян, а йшли пожертвування, які ксьондз роздавав бідним полякам. Офіційних зборів товариства не організовували, оскільки не було потреби. Усі питання, що виникали, вирішувалися у костелі під час проповідей. Інших релігійних товариств у Бердичівському і Сквирському повітах у 1912 р.

¹⁷³ Stecki J. T. Łuck starożytny i dziesięjszy. Monografia historyczna. Kraków, 1876. S. 186

¹⁷⁴ Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 378

¹⁷⁵ Шостак І. В. Діяльність римо-католицьких благодійних товариств на українських землях у складі російської імперії на початку ХХ століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство» Вип. 10. 2014. С. 203*

не було виявлено¹⁷⁶.

Отже, наприкінці XIX – початку XX ст. РКЦ відігравала важливу роль у відродженні польської освіти на Волині, яка в той період входила до складу Російської імперії. РКЦ відігравала ключову роль у збереженні польської мови та культури на Волині. Вона сприяла відкриттю та підтримці шкіл, де викладання велося польською мовою, що сприяло збереженню польської ідентичності серед місцевого населення. Учнями яких ставали не лише римо-католики, а діти православного віросповідання. Зусилля РКЦ у сфері освіти також слугували запобіганню русифікації населення на території, яка перебувала під російським владарюванням.

Висновки до третього розділу. Отже, розглядаючи питання доброчинності римо-католицької церкви на Волині у другій половині XIX- початку XX ст. можна дійти висновку, що благодійність стало джерелом підтримки та фінансування різних галузей суспільного життя.

В регіоні діяло чимало благодійних організацій, які допомагали бідним та малозабезпеченим верствам населення. При церквах і монастирях духовенство завжди намагалось утримувати богадільні для сиріт та людей похилого віку, парафіяльні школи. Не стояли осторонь цього процесу і громади католиків. Доброчинні пожертви збирались на будівництво і ремонт церков, утримання шкіл, богаділень та притулків, створювались доброчинні товариства, фінансувались проекти культурного спрямування.

У статуті цих благодійних товариств указано, що їхньою метою є надання матеріальної та моральної допомоги бідним римо-католицького віросповідання, незважаючи на стать, вік, звання, стан і національність. Ця допомога виражалася в постачанні одягу, їжі, притулку для незаможних, грошової допомоги; сприянні пошуку нужденним занять або служби, медичної допомоги; поселенні в будинки людей похилого віку; вихованні сиріт; поширенні книг. Товариствам надавалося право відкривати громадські їдальні, дешеві квартири, будинки для ночівлі,

¹⁷⁶ Білоусов Ю. Знач. праця. С. 212

ремісничі та навчальні заклади. Засновниками товариств були, як правило, члени польської громади зі знаті та духовенства. В результаті добродійність стала своєрідним способом життя для певної частини соціальної еліти Волині XIX - XX ст., представленої шляхетськими родинами та римо-католицьким духовенством.

У другій половині XIX – на початку XX ст. РКЦ у регіоні була організатором таємних навчальних закладів, пропагандистом національної культури. Римо-католицьке духовенство послідовно боролось за відродження й розвиток польської освіти, проти догматів Російської православної церкви та політики русифікації.

ВИСНОВКИ

Отже, на основі проведеного дослідження ми прийшли до таких висновків.

Проаналізовано соціально-економічний стан церкви, яка була наприкінці XVIII – початку XIX ст. великим землевласником. Фінансову складову функціонування РКЦ складала доходи від фільварків, оренди ставків, млинів, корчем. Стабільними були надходження до монастирських скарбниць від торгівлі худобою, птицею, овочами, спиртними напоями. Характерною особливістю відносин у маєтках римо-католицького духовенства в регіоні була передача римо-католицьким духовенством частини своєї землі в користування селянам з метою отримання від них прибутків у формі відробіткової ренти. Крім того значні пожертвування на користь церкви надходили від магнатів та шляхти.

У результаті комплексного дослідження вдалося визначити контекст розвитку та діяльності РКЦ після приєднання території Волині до Російської імперії, розпочався етап поступового нищення РКЦ через опрацювання та русифікацію. Основні аспекти цієї політики включали підсилений нагляд і контроль над церковними структурами, царський уряд втручався у призначення духовенства та адміністративну структуру церковних організацій. Російський уряд розпочав секуляризацію земель церкви, із середини XIX ст. римо-католицькі маєтки почали переходити у власність держави. У такий спосіб влада ліквідувала джерело доходів цієї конфесії. Намагаючись протистояти тотальній русифікації та бажаючи зберегти власну ідентичність, католицькі ксьондзи почали навчати учнів таємно, в результаті чого розпочалися масові утиски та репресії, щодо римо-католицького духовенства, незгодних з політикою уряду депортували у віддалені регіони Росії. Після 1863 р. розпочалася ще жорсткіша ліквідація римо-католицьких монастирів, костьолів і наприкінці 90-х рр. XIX ст. ця кампанія була фактично завершена.

Міжконфесійні стосунки в зазначений період були досить суперечливими. Однак необхідно відзначити, що частина уніатів, католиків та православних доброзичливо спілкувалися один з одним. Уніати, шануючи свої обряди, також ходили до католицького та православного храмів. Було поширене явище міжконфесійних шлюбів. Деякі юдеї, як і деякі православні, допомагали католикам у повстанні 1830–1831 рр. Це можна трактувати як приклад міжрелігійного порозуміння на ґрунті спільної політичної ідентичності та економічної співпраці. Більшість міжконфесійних конфліктів у регіоні наприкінці XVIII – початку ХХ ст. відбувалися за майно та паству. Ці міжконфесійні конфлікти здебільшого були інспіровані «згори» – духовенством та державною політикою.

Визначено роль та значення римо-католицьких освітніх закладів, вони мали чітку структуру, визначену адміністрацію, методика викладання і хороше матеріально-технічне забезпечення, включаючи навчальні лабораторії, ботанічні сади, масштабні бібліотеки. Показником якості освіти, яку надавали у навчальних закладах є рівень фаховості викладачів, а також особистих наукових досягнень випускників цих закладів. Впродовж своєї діяльності римо-католицькі освітні осередки принесли чимало здобутків в культурно-освітній розвиток краю. Водночас невід’ємними складовими функціонування цих навчальних закладів були потужні бібліотеки, фонди яких налічували тисячі томів. Вони склалися з навчальних творів переважно латинською, французькою та польською мовами. При монастирях нерідко були власні друкарні, які видавали чимало книг. Варто зауважити, що навчальні заклади не були пристановищем лише католиків, в цих школах навчалися учні інших віросповідань.

У другій половині ХІХ – початку ХХ ст., благодійницьку діяльність здійснювали римо-католицькі монастирі. Утворювались богадільні, які опікувалися малозабезпеченими верствами суспільства. За ініціативи РКЦ відкривалися дитячі притулки для утримання, виховання, навчання сиріт і безпритульних дітей обох статей, незалежно від їхнього віросповідання, стану та походження. На початку ХХ ст. почали створюватись благодійні товариства,

їхньою метою було надання матеріальної та моральної допомоги бідним римо-католицького віросповідання, незважаючи на стать, вік, звання, стан і національність. Ця допомога виражалася в постачанні одягу, їжі, притулку для незаможних, грошової допомоги; сприянні пошуку нужденним занять або служби, медичної допомоги; поселенні в будинки людей похилого віку тощо. Створені благодійні товариства та організації, були засновані за участю представників польського дворянства, інтелігенції та римо-католицького духовенства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Державний архів Рівненської області (далі ДАРО)

Ф. 215 Рівненське реальне училище

1. ДАРО Ф. 215, Оп. 1. Спр. 932. Особова справа законовчителя римо-католицького віросповідання ксьондза Бравера. 28 січня 1914 р. – 24 грудня 1915 р. 21 арк.

Ф. 379 Рівненський повітовий справник

2. ДАРО. Ф. 379. Оп.1. Спр. 1а. Повідомлення візитатора монастирів Луцько-Житомирської єпархії Рівненському повітовому справнику про його прибуття до м-ка Степань для закінчення справи щодо «вольностей селян». 2 листопада 1841 р. 2 арк.

3. ДАРО. Ф. 379. Оп. 1. Спр. 6. Листування з Кременецьким повітовим справником, приставами 1-го, 3-го станів м. Рівне про розшук різних осіб, які звинувачувались за політичні дії. 12 січня 1865 р. – 6 грудня 1866 р. 236 арк.

Опубліковані джерела

4. Архив Юго - Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал губернаторстве в 8 Ч. 35 т. Ч. 1 Т. 1. Акты, относящийся к истории православной церкви в Юго- Западной России. Киев, 1859. 654 с.

5. Варадинов Н.В. История Министерства внутренних дел. Ч 3., кн. 2., Санкт-Петербург, 1861. 651 с.

6. Волынские епархиальные ведомости. 1890. № 30. часть неофициальная. С. 1015.

7. Волынские епархиальные ведомости. 1910. № 1. С. 10.

8. Волынские епархиальные ведомости. 1911. № 1. часть неофициальная. С. 12.

9. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург, 1888. 288 с.
10. Обзор главнейших событий в жизни Киевской епархии за минувший год, в связи с жизнью православной вселенской и русской Церкви. Киевские епархиальные ведомости. 1914. № 1. часть неофициальная. С. 30.
11. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. Санкт-Петербург. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 40 (1825). № 27076а. 04.10.1825. С. 108–109.
12. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. Санкт-Петербург. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1877. Т. 50 (1875). Ч. 2. № 55403. 22.12.1875. С. 480–481.
13. Спогади Ісроеля Гармі. Із Книги Пам'яті Любомля. URL: <http://shtetlroutes.eu/uk/spogadi-sroelya-arm-z-knigipam-yat-lyubomlya/?fbclid=IwAR1dO01SlkC-vSZME7OLLdzm3MnQLkoZBdaDTuVhFH75ov2KBd8cQX03fA0> (дата звернення 20.10.2023)
14. Bobrowski T. Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego: w 2 t. Lwów: Nakładem Funduszu testamentowego, 1900. t. 1. 437 s.

Література

15. Бабійчук В.В. Польський фактор в освіті Волині в першій половині XIX ст. Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: Наук. збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 22. Житомир: М.А.К, 2001. С. 147-155.
16. Баляс, І. Міжконфесійне протистояння православного, уніатського та католицького духовенства волинської губернії на основі «Волинських епархіальних відомостей», *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія IV: Історичні науки*, 2012. Вип. 9. С. 78–87.
17. Баковецька О.О. Римо-католицька церква України в умовах

загострення революційної ситуації в Російській імперії в 60-х роках XIX століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки.* Миколаїв: МНУ, 2012. Вип. 33. С. 86-87.

18. Білик В. А. Вклад василіан у розвиток культури Волині кінця XVIII – I третини XIX століття. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки : Історичні науки.* Луцьк, 2008. № 11. С. 5–8.

19. Білобровець О. М. Діяльність польських благодійних організацій на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Матеріали IV Волинської міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяч. 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка (м. Житомир, 18–19 листопада 237 2011 р.) : зб. наук. праць.* Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 14–18

20. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія. Історичний нарис. Житомир, 2000. 314 с.

21. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 334 с.

22. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793-1830 рр. *Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine 1793-1830.* Львів: Кальварія, 2007. 294 с.

23. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863). Київ, 1996. 421 с.

24. Булига О. Освітні заходи Почаївської лаври (40-і роки XIX ст. – початок 20-х років XX ст.). *Історія Релігій в Україні: науковий щорічник.* Львів, 2017. Вип. 27. С. 279–287.

25. Буравський О.А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII– початок XX ст.). Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 452 с.

26. Буравський О.А. Римо-католицька церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в другій половині

XIX ст. *Українське релігієзнавство*. 2010. № 55. С. 63-70.

27. Буравський О.А. Соціально-економічне становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2009. Вип. 15. С. 46-51.

28. Волинські Афіни. 1805–1833 : зб. наук. праць / під ред. С. Маковського і В. Собчука. *Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка*. Тернопіль : «Богдан», 2006. С.264.

29. Волненко Н.П. Самостріли: Нарис історії села на Волині (Рівненська область) Рівне: Волинські обереги, 2012. 108 с.

30. Голій Р. «Відомості про відступників» як історичне джерело конфесійних конверсій у 30-і роки XIX ст. (на прикладі Волинської губернії). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. № 21. С. 127–133.

31. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків : Акта, 2011. 472 с.

32. Денисюк В. І. Утвердження православ'я як засіб зміцнення позицій російської влади на Волині у 20–30-х рр. XIX ст. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. № 1: Історичні науки. С. 23–27.

33. Єршова, Л. М. Жіноча освіта на Волині в період російсько-польського освітянського двовладдя (1793 – 1831 рр.). *Українська полоністика* (1). Житомир, 2004. с. 126-136.

34. Єршова Л. М. Церковні школи на Волині. *Початкова школа*. Житомир, 2001. № 5. С. 49-51.

35. Жилюк С. І., Бойко Б. Є. Релігійна політика царизму на Волині (1793-1917 рр.): Монографія. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. 228 с.

36. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793–1917) С. І. Жилюк. Житомир : Журфонд, 1996. 174 с.

37. Земський Ю. С. Подільські дослідники кін. XIX- поч. XX ст. про стосунки української греко- католицької (уніатської) та православної церков. Хмельницький, 1997. 23 с.
38. Зинченко, А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в Западных губерниях Российской империи *Исторические записки*. Москва. Наука, 1985. № 112. С. 98-125.
39. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобередній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Київ, 1994. 178 с.
40. Ильин А. Л. Очерки истории культуры Пинщины (IX – нач. XX вв.): Монография. Пинск: ПолесГУ, 2013. 221 с.
41. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посібник: у 3-х кн. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX ст. Київ, 1994. 336 с.
42. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – першої половини XIX ст. Київ. : Вища школа 1991. 125 с.
43. Криськов А. А Державна земельна власність в Подільській губернії (1793- 1820 –і) Київ, 2004. С.106-118.
44. Лісевич І.Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864- 1917 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України. 1997. 239 с.
45. Лось В.Е. Освітня та видавнича діяльність Греко-католицької церкви (Правобережна Україна першої третини XIX ст.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2005. Вип. 10. С. 75–90.
46. Махорін Г.Л. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917рр.): Історичний аспект. Дис. канд. істор. наук - 07. 00. 01. Луганськ, 2007. 204 с.
47. Мельник В., Шумик, М. Ботанічні сади при монастирях піарів на Волині у XVII-XIX ст. *Інтродукція рослин*, 2014. №4. С. 64-67.
48. Мельник В., Шумик М. Колекція тропічних та субтропічних рослин Дубровицького монастиря піарів XIX століття. *Інтродукція рослин*. 2013. № 3.

С. 85-103.

49. Меша В.Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. Донецьк, 2007. 354 с.

50. Михайлишин О. Костьол Св. Антонія в Великих Межирічах (Корецьких): три століття життя. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: Науковий збірник*. Вип. 8. Луцьк, 2001. С. 134-139.

51. Никольский Н. М. История русской церкви. 3-е изд. Москва. 1983. 448 с.

52. Обарчук А. Межиріч Корецький: Нариси історії волинського містечка. Рівне, 2010. 326 с.

53. Опря І. Відносини Римо-католицької церкви з російською владою у Правобережній Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у сучасній українській історіографії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Т. 29. До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смоля. С. 97–106.

54. Острог – путівник. URL: <http://shtetlroutes.eu/uk/ostrog-putvnik/> (дата звернення 20.10.2023)

55. Пашківський Ф.Б. Видавнича діяльність друкарні кармелітів у Бердичеві ХVІІІ – ХІХ ст. *Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Т. 16. Житомир, 1997. С. 44

56. Поліщук Ю. М. Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та заміна його на російську систему освіти (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України*. 2007. С. 6-21

57. Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

58. Прищепа О. Школа піарів у Дубровиці на Волині як осередок

освітньо-культурного життя наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Wschodni rochnik humanistyczny*. Т. 10, 2014. С. 229-239.

59. Пушкар Н. Тадеуш Чацький з русофільських позицій І. Г. Кулжинського в його спогадах про Волинь. URL: <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/206-tadeush-chatskyu-z-rusofilskykh-rozytsiy-i-h-kulzhynskoho-v-yohospohadakh-pro-volyn> (дата звернення 25.10.2023)

60. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис. *Український історичний журнал*. 2002. № 3. С. 147-152.

61. Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст. *Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2002. № 8. С. 187-189

62. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): монографія. Рівне: РІСКСУ – ППФ «Місто – М», 2003. 480 с.

63. Сторожук І.А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804 – 1905 рр.: дис. канд. іст. наук. Київ. 2015. 240 с.

64. Стронський Г. Й., Ніжинська Л. А. Римо-католицький костюл на Житомирщині на початку XX ст. *Малиниця у просторі і часі. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 25–27 вересня 1996 р. Малин*, 1996. С. 95-96.

65. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. II. 695 с.

66. Хіхляч Б.М. Вплив унії на церковне життя Поділля у XVIII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 15. Серія «Історія»: Збірник наукових праць*. За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2009. С. 195-199.

67. Церковно-адміністративні зміни на Правобережжі в XIX ст. URL:

<http://hram.in.ua/biblioteka/istoriia/192-book192/2213-title2675> (дата звернення 20.11.2023)

68. Шамаєва К. І. Музична освіта в Україні у першій половині XIX ст. : навч. посіб. Київ. ІЗМН, 1996. 112 с.

69. Шеретюк Р.М. Заходи урядових і церковних структур щодо нейтралізації реакції населення Правобережжя на його «возз'єднання» з російською православною церквою 1839 р. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2014. Вип. 9. С. 185-198.

70. Шеретюк Р. М. «Змагання за душі» як один із засобів зміцнення позицій російської Православної церкви на Правобережній Україні (середина – друга половина XIX ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. Острог, 2014. Вип. 11. С. 169-180

71. Шеретюк Р. М. Уніатська церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії першої чверті XIX ст. 2010. № 2. С. 48-62.

72. Шкраб'юк П. Монаший Чин отців Василіан у національному житті України. Львів : ВВП «Місіонер», 2005. 439 с.

73. Шостак І. В. Діяльність римо-католицьких благодійних товариств на українських землях у складі Російської імперії на початку XX століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Історичне релігієзнавство*. 2014. Вип. 10. С. 197-206.

74. Щербак Н. Освітня політика російського самодержавства на Правобережжі України у XIX ст. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Українознавство*. Київ, 2005. Вип. № 5. С.10.

75. Щетінін О. В. Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр. доктор. дис., Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки

України, Київ. 2021. 257 с.

76. Beauvois, D. 1997. Religie a narody w walce rosyjsko-polskiej na Ukrainie prawobrzeżnej w latach 1863-1914, *Przegląd Historyczny*, №88, s. 73–94.

77. Chmielowski P. Tadeusz Czacki : jego życie i działalność wychowawcza zarys biogagiczny. Peterburg. 1898. 119 s.

78. Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Kijów: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1914. 253 s.

79. Gach Piotr P. Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773-1914. Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Lublin. 1999. S. 156-157.

80. Giżycki J. Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi. Kraków, 1918; Wykaz klasztorów dominikańskich prowincyi ruskiej. Cz. 2. Kraków, 1923. 400 s.

81. Henderson E. Biblical researches and travel in Russia. London : published by James Nisbet, 1826. 538 p.

82. Moszynski A. Monografia Kollegium i Szkoły pijarskiej w Międzyrzeczu – Koreckim. Kraków, 1876. 99 s.

83. Prysiażnyj T. Udział pijarow w rozwoju nauki I kultury na Ukraine w XVII-XIX w. *Analecta RJV*. 1995. Z. 2. S. 69-95.

84. Rolle M. Tadeusz Czacki i Krzemieniec w setną rocznicę zgonu odnowiciela i reformatora polskiego szkolnictwa. Lwow, 1913. 134 s.

85. Sobolewska-Strzelczak B. Początki szkolnictwa Pijarskiego. Inspiracje dla współczesnej teorii i praktyki pedagogicznej. *Perspektiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*. 2013. № 2 (23). S. 159-168.

86. Stecki J. T. Łuck starożytny i dzisiejszy. Monografia historyczna. Kraków, 1876. 232 s.

87. Taraszkiewicz J. Pierwsze stulecie zakonu pijarów na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1642-1740). Gdańsk, 2015. 362 s.

88. Wanat B.J. Życie i działalność Karmelitów Bosych w diecezji

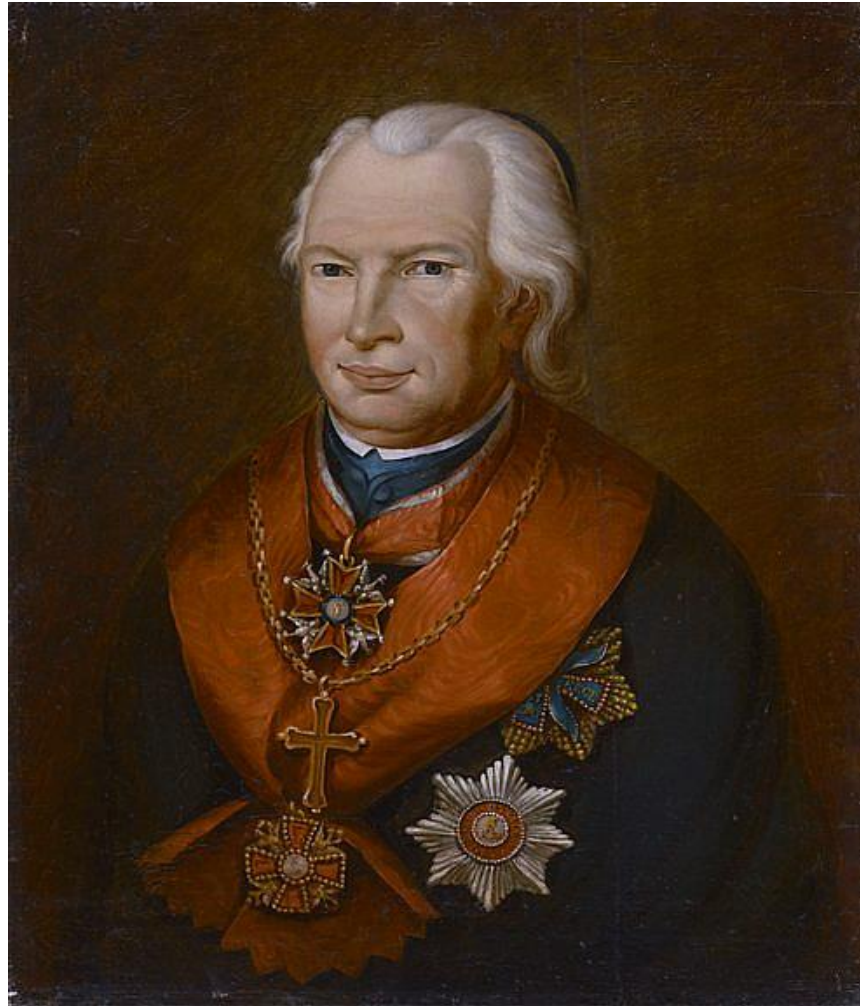
Kamieniecko– Podolskiej w latach 1622–1866. *Biblioteka Historyczna Archiwum Metropolii Lwowskiej Obrządku Łacińskiego w Krakowie*. Seria B. Tom 4. Redaktor naukowy ks. Jozef Wolczański, Krakow-Kamieniec Podolski 2001. 511 s.

89. Zasztowt L. Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1997. 452 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Каспер Цецішовський.

Матеріал з Вікіпедії

URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Каспер_Цецішовський (дата звернення
02.12.2023)

Додаток Б
Адам Чарторийський.

Матеріал з Вікіпедії URL :
https://uk.wikipedia.org/wiki/Prince_Czartoryski_by_Nadar.jpg (дата звернення
02.12.2023)

Додаток В
Тадеуш Чацький

Матеріал з Вікіпедії

URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Тадеуш_Чацький (дата звернення 02.12.2023)

Додаток Г

Наполеон Орда. «Римо-католицький костел Іоанна Хрестителя», у Дубровиці,
1870 рік

Матеріал з Вікіпедії URL:

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_Іоанна_Хрестителя_\(Дубровиця\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_Іоанна_Хрестителя_(Дубровиця)) (дата
звернення 02.12.2023)

Додаток Д
Римо-католицький костел святого Антонія Падуанського у Межирічі
Корецькому

Матеріал з Вікіпедії

URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_Святого_Антонія_%28Великі_Межирічі%29 (дата звернення 02.12.2023)